

ΒΑΣΙΛΗΣ Ι. ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ

Δρ. Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών

**Η ΣΥΝΔΙΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΜΕ ΤΟ ΧΑΡΟ
ΣΕ ΛΑΪΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΗΣ ΚΑΡΠΑΘΟΥ***

Ο τρόπος που οι ανθρώπινες κοινωνίες αντιμετωπίζουν το θάνατο απηχεί ένα σημαντικό μέρος της φιλοσοφίας και του πολιτισμού τους. Ο σύγχρονος άνθρωπος, ιδίως ο αστός, προσπαθεί να μη σκέφτεται το θάνατο και αποφεύγει να συζητά γι' αυτόν. Στις μέρες μας τα νεκροταφεία, που στις παραδοσιακές κοινωνίες βρίσκονταν σε περίοπτη θέση της κοινότητας, απομακρύνονται από τις κατοικημένες περιοχές, λες και προσπαθούμε να κρατήσουμε με αυτό τον τρόπο το θάνατο μακριά¹ από τη ζωή μας. Μαθαίνουμε γι' αυτόν μέσα απ' τα δελτία ειδήσεων, στα οποία παρουσιάζεται «*άλλοτε ως σκηνή από ταινία καταστροφής ή θρίλερ και άλλοτε ως μελό-δραμα*»². Στα παιδιά αποφεύγουμε να μιλάμε για την κοινή μοίρα. Αντίθετα, «*σε μια παραδοσιακή κοινωνία ο θάνατος ήταν αναπόσπαστο μέρος της ζωής και δεν είχαν λόγους να τον κρύβουν ή να μη μιλούν γι' αυτόν*»³. Οι λαογράφοι από νωρίς μελέτησαν τα θέματα που σχετίζονται με το θάνατο (ταφικά έθιμα, μοιρολόγια, αφηγήσεις, δοξασίες, δεισιδαιμονίες, προλήψεις, τελετουργίες⁴ κ.ά.), τα οποία αντιμετώπισαν ως σημαντικά στοιχεία του πολιτισμού.

* Μια πρώτη μορφή της παρούσας εισήγησης παρουσιάστηκε στο ΙΣΤ' Συμπόσιο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου (Πειραιάς, 7.11.2009).

¹ Αυτή τη λειτουργία επιτελούν οι διάφοροι ευφημισμοί για το θάνατο. Βλ. Hermann Bausinger, *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας*, μετάφραση Μαριάνθη Καπλάνογλου και Αρετή Κοντογιώργη, επιμέλεια Μαριάνθη Καπλάνογλου, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2009, σ. 68.

² Βλ. Άννα Λυδάκη, «Λέγουν πως περνά άγγελος...», Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας «*Κάρπαθος και Λαογραφία*», Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου – Επαρχείο Καρπάθου, Αθήνα 2003, σ. 369.

³ Βλ. Άννα Λυδάκη, «Λέγουν πως περνά άγγελος...», ό.π., σ. 369.

⁴ «*Κάθε κοινωνία προκειμένου να προφυλαχθεί και να καθαρθεί από τη μισητότητα που διαχέει ο θάνατος, να επαναπροσδιοριστεί ως "κοινότητα" μετά την κρίση που αυτός προκαλεί στις δομές της αλλά και να συνοδεύσει συλλογικά τον θά-*

Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθώ με δημοτικά τραγούδια και αφηγήσεις, με θέμα τη συνδιαλλαγή του ανθρώπου με το Χάρο -προσωποποίηση του θανάτου-, κάποτε και την προσπάθεια ξεγελάσματος του.

Σε πολλά τραγούδια («*Τσοπάνης και Χάρος*»⁵, «*Της λυγερής και του Χάρου*»⁶, «*Ο πικροχάροντας και οι παπαδοπούλλες*»⁷, «*Ο Πρωτόκλητος και ο Χάρος*»⁸ ...) εμφανίζεται το μοτίβο της συνδιαλλαγής του ανθρώπου με το Θάνατο. Ο Χάρος αποφασίζει «*αναίτια*» να πάρει την ψυχή ανθρώπων, συνήθως νέων. Αυτοί τρομάζουν στη θεά του⁹. Άλλοι τον αντιμετωπίζουν

νόντα, θεσπίζει τις δικές της τελετουργίες με το δικό της πρακτικό και συμβολικό περιεχόμενο. Βλ. Ελένη Ψυχογιού, «*Μαυρηγή*» και Ελένη. *Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης, χθόνια μυθολογία, νεκρικά δρώμενα και μοιρολόγια στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 24, Αθήνα 2008, σ. 17.

⁵ Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, Κέντρο Καρπαθιακών Ερευνών, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων αριθμ. 2, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2007, σ. 337-344 (αρ. 36). Βλ. επίσης Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου, Ήτοι συλλογή απάντων των εκδιδόμενων και ανεκδότων Καρπαθιακών τραγουδιών, μετά εισαγωγής περί της Καρπαθίας διαλέκτου*, Τύποις Π. Χαλκιοπούλου, Αθήναι 1928, σ. 121-123 («*Το πάλαιμα του βοσκού και του Χάρου*» (4 παραλλαγές). Βλ. ακόμη Εμμανουήλ Μανωλακάκης, *Καρπαθιακά. Περιέχοντα την Τοπογραφίαν, Ιστορίαν, Περιγραφήν, Αρχαιολογίαν, Φυσικὴν Κατάστασιν, Στατιστικὴν, Τοπωνυμίαν της Νήσου, Ἡθῆ και Ἔθιμα, Ἰδιώματα της γλώσσης, Λεξιλόγιον, δημοτικά ἄσματα και δημώδεις παροιμίας των κατοίκων αυτής*, εκ του Τυπογραφείου Α. Καλαράκη, εν Αθήναις 1896, σ. 240 (ἄσμα 40) και 252 (ἄσμα 61). Δύο (2) παραλλαγές κατέγραψα ο ίδιος στα χωριά Μενετές (αρ. 1) και Σπόα (αρ. 2), τις οποίες παραθέτω στο Επίμετρο.

⁶ Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ὁ.π., σ. 400-406 (αρ. 42). Βλ. επίσης Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ὁ.π., σ. 125-126 («*Συναπάντημα του Χάρου με τη μελαχροινή*») και 188-189 (αρ. 53). Βλ. ακόμη Εμμανουήλ Μανωλακάκης, *Καρπαθιακά*, ὁ.π., σ. 268-269 (ἄσμα 95).

⁷ Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ὁ.π., σ. 102-103 (αρ. 28). Βλ. και Εμμανουήλ Μανωλακάκης, *Καρπαθιακά*, ὁ.π., σ. 233-234 (ἄσμα 26).

⁸ Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ὁ.π., σ. 68 (αρ. 6).

⁹ «*-Ποιος είσαι κ' είσαι ἄγριος π' ἄθθρωπος σε φοάται, / το αίμα τ' ὅπου κι ασ σε 'η, φεύγει και διασκορπάται;*», τον ρωτούν. Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ὁ.π., σ. 102, στ. 11-12 (αρ. 28α). Ακόμα και ο ατρόμητος Διγενής τρόμαξε όταν είδε «*τοχ Χάροντα γδυνό με τρα σπαθιά στο χέρι*». Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ὁ.π., σ. 336, στ. 8 (αρ.

αντρίκια (μονομαχία) και άλλοι, από μειονεκτική θέση, τον παρακαλούν να τους χαρίσει τη ζωή. Αυτός, χωρίς συμπόνια, τους κατεβάζει στο σκοτεινό βασίλειό του.

Ο προσωποποιημένος θάνατος έχει τη μορφή του Χάρου. Η Άννα Λυδάκη, μελετώντας το θέμα του θανάτου στην καρπαθιακή παράδοση, γράφει: «Στα μοιρολόγια ο άγγελος του θανάτου της δοξασίας αλλάζει πρόσωπο, γίνεται Χάρος, γιος του Ερέβους και της Νύχτας, σκοτεινός θεός του Άδη που τριγυρίζει στη γη επιλέγοντας ποιους θα πάρει μαζί του»¹⁰.

Συνήθως ο Χάρος είναι ψυχοπομπός, άβουλο εκτελεστικό όργανο των εντολών του Θεού («-Μμ' εμέναμ μ' έστειλεν ο Θιος να πάρω τη ψυχή σου»¹¹). Ο ανδρειωμένος τσοπάνης αντιστέκεται και καλεί το Χάρο σε μονομαχία στα μαρμαρένια αλώνια¹². Το τραγούδι προέρχεται από το γνωστό ακριτικό άσμα με θέμα την πάλη του Διγενή με το Χάρο. Στην καρπαθιακή δημοτική παράδοση στη θέση του Διγενή εμφανίζεται συχνά ένας βοσκός (ή ένας λεβέντης ή ένας ζευγάς)¹³, ενώ είναι γνωστή και η παραλλαγή με ήρωα το Διγενή¹⁴. Ο ανδρειωμένος νικά το Χάρο. Εκείνος του παρατείνει τη ζωή με τον όρο, να μην καυχηθεί για τη νίκη του. Ο νέος διαλαλεί το κατόρθωμά

35). Στο μύθο του Ιωάννη Βηλαρά «Γέρος και Θάνατος», ένας κουρασμένος γέρος καλεί το Χάρο να τον πάρει. Όταν εμφανίζεται άγιος και τον ρωτά τι θέλει, «αχ, ο γέρος εντός αποκρίθη, / το ζάλικι μου αυτό δεν μπορούσα/ να σηκώσω. Σε φάναξα ο δόλιος/ να μου δώκεις ολίγη βοήθεια». Βλ. Χρ. Κάσσαρης – Χ. Σακελλαρίου, «Μυθοποιοί και μυθογράφοι», Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας, Αφιέρωμα: Μύθοι και μυθοποιοί, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1987, σ. 57.

¹⁰ Βλ. Άννα Λυδάκη, «Λέγουν πως περνά άγγελος...», ό.π., σ. 373.

¹¹ Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 339, στ. 18. Βλ. επίσης Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 121, στ. 8 («Το πάλαιμα του βοσκού και του Χάρου»).

¹² Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 121, στ. 17-18 («Το πάλαιμα του βοσκού και του Χάρου»). Βλ. επίσης αρ. 2 «Ο τσοπάνης τσαι ο Χάρος», στ. 8-9, στο Επίμετρο. Το «μαρμαρένιο αλώνι» είναι ο τόπος μονομαχίας και στις παραλλαγές της Ολύμπου. Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 337-343 (αρ. 36: «Τσοπάνης και Χάρος»).

¹³ Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 337.

¹⁴ Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 328-336 (αρ. 35: «Ο θάνατος του Διγενή»).

του και ο Χάρος τον παίρνει¹⁵. Άλλοτε ο τσοπάνης κουράζεται και παρακαλεί, χωρίς αποτέλεσμα, το Χάρο να τον λυπηθεί.

Στο τραγούδι «*Της λυγερής και του Χάρου*», ο Χάρος χτίζει φυλακή και περιβόλι¹⁶ στον Κάτω Κόσμο. Τα θύματά του τα επιλέγει¹⁷ («*βάλλει τις κόρες λεμονιές, τους νιους κυπαρισσάκια/ βάλλει και τα μικρά παιδιά σα ρόδα, σα λουλλούδια*»¹⁸). Του λείπει όμως μια λεμονιά. Αρπάζει μια λυγερή κοπέλα και την «φυτεύει» στο περιβόλι του. Ανίσχυρη εκείνη τον παρακαλεί να την συμπονέσει.

Οι άνθρωποι για να πείσουν το Χάρο να μην τους πάρει επιστρατεύουν μια σειρά από επιχειρήματα: δεν είναι συνηθισμένοι να ζουν στο σκοτάδι¹⁹, είναι άρρωστοι, έχουν στο χωριό ανοιχτές υποθέσεις²⁰, έχουν κτηνοτροφικές εργασίες ανολοκλήρωτες²¹, τους έχει ανάγκη η μάνα τους²², περιμένουν την

¹⁵ «*Χαρίτζω 'σου τη τη τζωή τέσσαρους πέντε χρόνους,/ 'μμε βλέπου μη το καυκηστής, μη το ξεστοματίσης./ Κι εκείνος εκαυκήστηκε πως ήτοπ παλληκάρι/ κι εγιάηκεν ο Χάροντας κι επήρε τη ψυχή του*». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 122, στ. 19-22 (αρ. 1β: «*Το πάλαιμα του βοσκού και του Χάρου*»).

¹⁶ Αναφορά στο περιβόλι του Χάρου γίνεται και σε καρπαθιακά μοιρολόγια. Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος Α΄, Αθήναι 1932, σ. 138, στ. 1 (αρ. Δ΄).

¹⁷ Το ίδιο συμβαίνει και στα τραγούδια «*Ο πικροχάροντας και οι παππαδοπούλλες*» και «*Ο Πρωτόκλητος και ο Χάρος*». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 102-103 (αρ. 28) και 68 (αρ. 6).

¹⁸ Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 405, στ. 3-4. Βλ. επίσης Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 125-126 («*Συναπάντημα του Χάρου με τη μελαχροινή*») και 188-189 (αρ. 53).

¹⁹ «*Άης με, Χάρε, να χαρώ τέσσαρους-πέντε χρόνους,/ γιατ' είμαι νεά κι αμάθητη 'ς τ' άπισσο το σκοτούϊ*». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 188-189, στ. 26-27 (αρ. 53).

²⁰ «*Άης με, Χάρε, να χαρώ γιατ' είμ' αρρωστημένος/ κ' είμαι και μέσα 'ς το χωριό περίσσια μπερδεμένος...*». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 68, στ. 15-16 («*Ο Πρωτόκλητος και ο Χάρος*»).

²¹ «*τα 'ίδια μου 'χ' ακούρευτα 'ς τημ μάνδρα 'ποκλεισμένα,/ και το τυρίν εις το τουπί κι ο ότυρος 'ς τησ σίκλα,/ τα πρόατα 'ς το λάκκωμα, χωρίς βοσκό και σκύλλο*». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 121, στ. 10-12 («*Το πάλαιμα του βοσκού και του Χάρου*»). «*Τα πρόατά μου 'χ' άκουρα, τα 'ίδια μου 'ς τη πραία,/ το 'άλ' ατυροκόμητο, γκαμμένα τα σκαφίδια*». Βλ. στο ίδιο, σ. 122, στ. 11-12. «*Κ' έχω τα πρόατ' άκουρα και το τυρί στο ντζόγι*». Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδο-*

επιστροφή από την ξενιτιά αγαπημένων συγγενών²³, έχουν νέα γυναίκα που θα μείνει χήρα και μικρά παιδιά που θα μείνουν ορφανά²⁴.

Ο Χάρος απαντά ότι κανένας δεν είναι αναντικατάστατος και όλα στη ζωή βρίσκουν, αργά ή γρήγορα, το δρόμο τους («*Τα πρόατα κουρεύγουνται και το τυρί ντζυγιέται/ και τα 'ρφανά πορεύγουνται κ' η χήρα κυβερνιέται*»²⁵).

σιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου, ό.π., σ. 342, στ. 17 (αρ. 36, παραλλαγή 3: «*Τσοπάνης και Χάρος*»). Το θέμα απαντά και σε μοιρολόγια: «*Είπα του, παρ' απομονή εις το χωριό να πάω/ τσαι τα σταφύλια που 'κοψα άης με σκίας να φάω*», «*Άης με Πρι-κοχάροντα κ' εν εί' για να ζωμείνω,/ τα 'ούδια μου ναι στο Στενό και θεν να τα 'ντιύρω*». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος Α', ό.π., σ. 136 (αρ. 8) και 138 (αρ. Δ' 1). Βλ. επίσης αρ. 1 «*Ο βοσκός τσαι ο Χάρος*», στ. 15-16, και αρ. 2 «*Ο τσοπάνης τσαι ο Χάρος*», στ. 16-17, στο Επίμετρο.

²² «*Άης της μάννας μου τη μια για να 'χη λίο θάρρος*». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 102, στ. 15 (αρ. 28α: «*Ο πικροχάροντας και οι παππαδοπούλλες*»).

²³ «*Άης με, Χάρε, να χαρώ τούτο το καλοκαίρι/ και το ψιμοκαλόκαιρο που 'ρκοιττ' από τα ξένα/ οι μακροταξιάρηδες κ' οι μακροζορισμένοι/ να 'ρτεί της μάννας μ' ο 'αμπρός, της πεθθεριάς μ' ο υίος/ της αντραδέρφης μ' αερφός κ' εμέναν ο καλός μου*». Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 406, στ. 12-16 (αρ. 43: «*Η λυγερή στον Άδη*»). Βλ. επίσης Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 126, στ. 12-16 (αρ. 4: «*Συναπάντημα του Χάρου με τη μελαχροινή*»).

²⁴ «*Εικ' κ' η υναίκα μου μικρή και ετ της πρέπου μαύρα,/ κ' έχω παίν ανήλικο κι αυτ' αρφανό 'πομένει*». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 121, στ. 13-14 (αρ. 1α: «*Το πάλαιμα του βοσκού και του Χάρου*»). «*Κ' έχω 'υναίκα κ' είμ' μικρή, τα μαύρα δετ της πρέπου/ κ' έχω και δυο μικρά παιδιά, το δρόμο δεν ηξέρου*». Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 340, στ. 9-10 (αρ. 36, παραλλαγή 1: «*Τσοπάνης και Χάρος*»). «*κ' έχω 'υναίκα κ' είμ' μικρή πού (θ)εν να την αφήκω/ κ' έχω παιάκια κ' είμ' μικρά και ποιος θα τα ξαννοίξει;*». Βλ. στο ίδιο, σ. 342, στ. 18-19 (αρ. 36). Το θέμα απαντά και στο τραγούδι «*Της Τρίχας το γιοφύρι*». Η γυναίκα του πρωτομάστορα οδηγείται στα θεμέλια να θυσιαστεί για να στεριώσει το γεφύρι. Στο πρόσωπο των μαστόρων που ετοιμάζονται να την σκοτώσουν βλέπει το θάνατο και λέει: «*Το σπίτιμ μου 'φη' ανοιχτό τσαι τα ψωμά 'ς τοφ φούρνο,/ τσαι το τσουκάλι 'ς τηφ φωδιά τσαι το παιί 'ς τηκ κούνια*». Νιώθοντας ότι δεν υπάρχει σωτηρία, παρακαλεί την κούνια να κουνά και να νανουρίζει το παιδί της και την καλή γειτόνισσα να το βυζιάξει. Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 212, στ. 27-30 («*Της Τρίχας το γιοφύρι*»). Βλ. επίσης αρ. 1 «*Ο βοσκός τσαι ο Χάρος*», στ. 13-14, και αρ. 2 «*Ο τσοπάνης τσαι ο Χάρος*», στ. 14-15, στο Επίμετρο.

²⁵ Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 342, στ. 20-21 (αρ. 36: «*Τσοπάνης και Χάρος*»). «*Τα 'ίδια σου κουρεύγουνται και το τυρί το σείρνου/ και τημ μικρήγ γυναίκα σου μ' άλλοτ τηνε*

Άρα τα επιχειρήματά τους δεν κρίνονται ισχυρά για να μεταβάλουν την απόφασή του.

Ο Χάρος θεωρείται δεινός κυνηγός²⁶, αλλά και παράφρων δολοφόνος που χαίρεται να σκοτώνει²⁷. Δεν ανέχεται να αμφισβητούν την εξουσία του²⁸. Προτιμά να παίρνει τις ψυχές νέων ανθρώπων, ιδίως γενναίων ανδρών και όμορφων κοριτσιών, κάποτε και μικρών παιδιών. Γι' αυτό τον αποκαλούν άδικο²⁹. Στις παραμυθιακές αφηγήσεις, που θα μελετήσω στη συνέ-

παντρεύου/ και τα μικρά σου τα παιδιά το δρόμο τομ μαθαίνου». Βλ. στο ίδιο, σ. 340, στ. 11-13 (αρ. 36). «-Τυροκομείται το τυρί, πλύννουνται τα σκαφίδια». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 122, στ. 13 («Το πάλαιμα του βοσκού και του Χάρου»). «-Τα πρόατα κουρεύονται, τα 'idia σου παντειούτται,/ τυροκομείται το τυρί, μονάτζεται τα 'άλα...». Βλ. στο ίδιο, σ. 123, στ. 13-14 (αρ. 1δ: «Το πάλαιμα του βοσκού και του Χάρου»). «Τα προύατα κουρεύονται τσαι το τυρί πουλιέται/ τσαι το παίί βαφτίζεται τσ' η κόρ' αλημονιέται!». Βλ. αρ. 1 «Ο βοσκός τσαι ο Χάρος», στ. 17-18, στο Επίμετρο.

²⁶ «Κι ο Χάροντας επέρασε πάνω 'πού το ρυάκι/ απού κυνήα το πουλλίν απού 'μπεν' εις τ' αυλάκι». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 102, στ. 7-8 (αρ. 28α: «Ο πικροχάροντας και οι παππαδοπούλλες»).

²⁷ «Ο Guy Saunier επισημαίνει ότι στα παραδοσιακά τραγούδια και στα μοιρολόγια ο Χάρος χαρακτηρίζεται ως παράφρων εγκληματίας, χωρίς σύστημα, αλλά με μεγάλη ακρίβεια». Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 404.

²⁸ Γι' αυτό εκδικήθηκε μια νέα που «εχαυκήστη(ν κ' έλε(γ)ε(ν) χάροντα δε(ν φο(β)άται». Βλ. Εμμανουήλ Μανωλακάκης, *Καρπαθιακά*, ό.π., σ. 226 (Άσμα 14).

²⁹ Αιτιολογημένος θεωρείται ο θάνατος ενός ηλικιωμένου. Σε σατιρικά άσματα κάποτε οι συγγενείς παρακαλούν το Χάρο να πάρει την ψυχή ενός γέρου: «Στα 'νενήντα οι δικοί του/ -Θε μου, πάρε τη ψυχήτ του,/ μην εμπεί στις εκατό/ κ' 'ετ τοτ ταεντούμε (=ανεχόμεθα) πλιο». Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 1108, στ. 19-22 (αρ. 268: «Οι ηλικίες του ανθρώπου»). Επίσης για μια γριά: «Πέντε γρες εόρασα,/ στοχ χορό τις ήντζεσα./ Κ' εποστάθηκεν η μια/ πιάννω σφάνζω τηγ για μιας». Βλ. στο ίδιο, σ. 1106, στ. 1-4 (αρ. 267: «Πέντε γρες εόρασα»). Ίδια είναι η παράκληση για ένα γέρο που προχωρά σε αταίριαστο γάμο με μια νέα: «Πέσε πλάκα πλάκωσέ το,/ τοίχε και ξερράχισέ το». Βλ. στο ίδιο, σ. 1115, στ. 13-14 (αρ. 273: «Έναγ γέρον επαντρεύγα»). Ο αταίριαστος γάμος του γέρου σχολιάζεται καυστικά σε ποίημα. Σε αυτό οι μελλοντοί επιλέγουν για παράνυμφο στο γάμο τους τον Έρωτα. Όμως «σαν τους είδε ο μικρός,/ ποια 'νε νύφη ποιος γαμπρός,/ 'ντράπηκε, φουρκίστηκε,/ πέντε φάσκελα τους δίνει/ και 'ς τα κρύα τους αφήνει./ Βρε, αμάν! Και τώρα ποιος,/ ποιος νουνός τα στέφανά τους/ θε ν' αλλάξη, συφορά τους;/ Μα περνώντας από 'κει/ ο πονετικός ο Χάρος,/ τους λυπήθη κ' έτρεξε/ να γενή αυτός κουμπάρος...». Βλ. Σατανάς, «Ο κουμπάρος. (Αληθινό

χεια, ο χαρακτηρισμός αυτός αντικρούεται. Ο Χάρος θεωρείται δικαιοτέρος κι απ' το Χριστό. Ο Μιχαήλ Μερακλής συσχετίζει την ιδέα αυτή με την έννοια του «*δήμου νεκρών*» των αρχαίων, της δημοκρατίας του Θανάτου³⁰. Στα τραγούδια όμως –ιδίως στα μοιρολόγια– ο Χάρος αποκαλείται άδικος, άπονος και σκληρός, αφού δε συγκινείται από το κλάμα των ανθρώπων. Γι' αυτό τον αποκαλούν «*πικροχάροντα*»³¹ και διαπιστώνουν: «*Απού τομ μαύρο Χάροντα χαρά μην αλιμένης*»³². Μια αφήγηση επιχειρεί να εξηγήσει την αναληψία του. Ο Θεός, λέει, τον κούφανε γιατί συγκινήθηκε απ' τα παρακάλια και χαρίστηκε σ' ένα μελλοθάνατο³³. Η αφήγηση ανήκει στον τύπο ATU 759D («*The punishment of the Angel*»). Σε αυτήν κάποτε η τιμωρία του Χάρου είναι τριπλή: «*Τον έκαμε κουφό για να μην ακούη πλιο τα κλάματα· στραβό για να μη βλέπη και να μη διακρένη, αν η ψυχή που πρέπει να πάρη είναι γέρου ή νέου ή παιδιού. Και κουτσό για να μην μπορεί να φεύγη γρήγορα από τον τόπο που τον στέλνουν*»³⁴. Στα τραγούδια ο Χάρος παίρνει την ψυχή

παραμύθι)», Κωνστ. Φ. Σκόκου, Εθνικόν Ημερολόγιον χρονολογικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1910, Εν Αθήναις 1910, σ. 78-79.

³⁰ Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Σχόλια στα παραμύθια» στο βιβλίο της Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, *Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης*, Αθήνα 1976, σ. 267.

³¹ Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 102, στ. 13 (αρ. 28).

³² Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 188-189 (αρ. 53).

³³ Σε καρπαθιακή παραλλαγή, που μου αφηγήθηκε η Ρηγοπούλα Διακίδη, στη θέση του Χάρου εμφανίζεται ο Άγιος Πέτρος (χριστιανικό ισοδύναμό του). Βλ. την αφήγηση (αρ. 10) στο Επίμετρο.

³⁴ Βλ. Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, τόμος Β΄, Αθήνα 1904, σ. 613-614 (αρ. 985: «*Ο Θεός κι ο Χάρος*» και αρ. 986: «*Η καταδίκη του Χάρου*»). Βλ. ακόμη Στιλπ. Π. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία, Μέρος Α΄, Μνημεία του λόγου*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αρ. 8, εν Αθήναις 1965², σ. 212. Σε παραλλαγή απ' την Καλαμπάκα ο Χάρος θα έπαιρνε τον αναδεξιμό του. Συγκινήθηκε όμως απ' τα κλάματα των γονέων και δεν πήρε το παιδί. «*Τότε ο Θεός τον λέει, από τώρα και εμπρός να μην ακούς. Γι' αυτό τώρα ο Χάρος είναι σκληρός και κακός και ερημοσπίτης, γιατί δεν ακούει τα κλάματα του κόσμου*». Βλ. ΛΦ 366, σ. 16-17. Βλ. επίσης Βάνα Ανθοπούλου-Καρυώτη, *Παραμύθια του χθες για παιδιά του σήμερα. 27 παλιά θεσσαλικά παραμύθια*, πρόλογος Μαρούλα Κλιάφα, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2004, σ. 79-80 («*Ο Θεός κι ο Χάρος*»).

του ανθρώπου με το μαχαίρι³⁵, το δρεπάνι, το κοντάρι, τη σαίτα³⁶, το σπαθί. Κάποτε ο Χάρος έχει τρία σπαθιά, στοιχείο που τονίζει ξανά τη δικαιοσύνη και την αμεροληψία του («το 'ναβ βαστά για τοις φτωχούς και τ' άλλο για τοις πλούσιους,/ το τρίτοτ το φαρμακερό για τοις κριματισμένους...»³⁷ ή, σε άλλη παραλλαγή, «για μας τους αντρειωμένους»³⁸).

Ο άνθρωπος αρνείται να δεχτεί ότι ο θάνατος σηματοδοτεί την οριστική απώλειά του. Θέλει να πιστεύει ότι υπάρχει ένα αθάνατο μέρος της ύπαρξής του, η ψυχή, που συνεχίζει να ζει σε μια άλλη διάσταση. Η χριστιανική διδασκαλία μιλά για έναν ουράνιο κόσμο (κόλαση και παράδεισο). Όμως στα τραγούδια ο κόσμος του θανάτου είναι υπόγειος³⁹, είναι ο αρχαίος Άδης. Στο τραγούδι «*Η λυγερή στον Άδη*», τρεις κόρες έκλεψαν τα κλειδιά του Άδη για να διαφύγουν στον Απάνω Κόσμο. Τα λόγια τους δίνουν μια εικόνα του σκοτεινού βασιλείου του Χάρου: «...εις τοπ παντέρμον Άδη,/ στα σκοτεινά σεράγια του, στα χώματα τα μαύρα,/ που δε γρωνίντζει άθθρωπος 'πο πού 'ναι το χωριότ του/ μήτε και αγαπητικόν να ξεύρει πότε θα 'ρτει»⁴⁰. Η «αμνησία»

³⁵ Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρως, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 68, στ. 6 (αρ. 6: «*Ο Πρωτόκλητος και ο Χάρος*»).

³⁶ Η Ευγενούλλα, μικροπαντρεμένη αρχόντισσα, καυχείται ότι δε φοβάται το Χάρο (ύβρις). Εκείνος την θανατώνει με μια «κονταριά» ή σαίτια ή με «τρεις μαχαιριές». Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 411-416 (Αρ. 44: «*Της Ευγενούλλας*»).

³⁷ Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρως, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, ό.π., σ. 151-152, στ. 9-10 (αρ. 10: «*Ο θάνατος του Διγενή*»).

³⁸ Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 336, στ. 9-10 (αρ. 35: «*Ο θάνατος του Διγενή*»). Την αμεροληψία του Χάρου υπονοεί καρπαθιακό μοιρολόι (ασυνήθιστο θέμα για μοιρολόι): «'Ε κλαίω πως επέθανες τσ' οι άρκοντες ποθαίνου, / τσ' οι πλούσιοι τσαι καλοί κατσοί στημ μαύρη γη πηαίνου». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρως, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος Α΄, Αθήναι 1932, σ. 127 (δίστιχο αρ. 4).

³⁹ «Τόσο η εγκόσμια όσο και η μεταθανάτια ζωή βιώνονται κατά τη λαϊκή πίστη στο πλαίσιο μιας μητροκεντρικής κοσμαντίληψης, σε σχέση με τη χθόνια Μάνα-Γη-Μαυρηγή, η πρώτη πάνω στη φωτεινή της επιφάνεια –τον «απάνου κόσμο»– και η δεύτερη στα ζοφερά σπλάχνα της –τον «κάτου κόσμο», προσωποποιούμενο ως Άδη–, τα οποία ωστόσο εγκυμονούν στο διηνεκές την αναγέννηση». Βλ. Ελένη Ψυχογιού, «*Μαυρηγή* και *Ελένη*. Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης, χθόνια μυθολογία, νεκρικά δρώμενα και μοιρολόγια στη σύγχρονη Ελλάδα, ό.π., σ. 205.

⁴⁰ Βλ. Μανόλης Μακρής, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, ό.π., σ. 410, στ. 8-11 (αρ. 43).

των πεθαμένων είναι κάτι τρομακτικό. Ο Μ. Γ. Μιχαηλίδης - Νουάρος αναφέρει μια δοξασία: «Στον κάτω Κόσμον λέγουν πως δε γνωρίζονται οι ψυχές των αποθαμμένων η μια με την άλλη. Και τα πιο αγαπημένα αντρώγυνα όταν τύχη και 'νταμώσουν, λέγουν ο ένας στον άλλο: "Κάπου μ' είδες, κάπου σ' είδα"...»⁴¹. Στα τραγούδια και, περισσότερο, στα μοιρολόγια υπάρχουν συχνές περιγραφές του ζοφερού Κάτω Κόσμου⁴². Οι αφηγήσεις, αντίθετα, σταματούν στην αποδέσμευση της ψυχής απ' το σώμα, η οποία μάλιστα παρουσιάζεται ως λύτρωση, αφού το σώμα χαρακτηρίζεται βρώμικο, μια φυλακή της ψυχής. Έτσι, τα σχετικά παραμύθια είναι κοντά στη χριστιανική διδασκαλία, που θέλει την εδώ ζωή ως μια πρόγευση της αιώνιας.

Κατέγραψα έξι παραμυθιακές⁴³ αφηγήσεις, που ανήκουν στον τύπο ATU⁴⁴ 332 («*Godfather Death*»), συχνά ενωμένες με τον τύπο ATU 335

⁴¹ Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, Τόμος Α', ό.π., σ. 173.

⁴² Σε καρπαθιακό μοιρολόι περιγράφεται η ζωή των πεθαμένων στη «μαύρη γη». Ο Χάρος, σε αυτό, δικάζεται: «που 'εν αφήνει τα παιδιά μήε τσαι τοις μητέρες,/ να 'ρτουσιν εις τα σπίδια τως τοις ακριές ημέρες,/ μήε τσαι τοις ελεύτερος να βγου να σιργιανίσου,/ να πάσιν εις τοκ καφερέ μιν ώρα να καΐσου./ Μήε φαεί-ν αφήνει τοις μήε νερό να μτσούσι,/ μήε ρούχα ν' αλλάζουσι μήε να τσοιμηθούσι,/ μήε σαπούνι να λουστου-ν απού ναι βαριωμένοι,/ ασούσσουμοι τσ' ανέγνωροι ούλ' είναι καωμένοι». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος Α', ό.π., σ. 129-130, στ. 5-12. Ο καθηγητής Μερακλής σχολιάζει μια παράδοση για το Λάζαρο, που διασώζεται και σε κάποια λαζαρικά άσματα, με θέμα τη φρίκη που αντίκρισε στον Άδη: «Δίπλα, λοιπόν, στην αισιόδοξη-κοσμολογική εκδοχή της ανόδου του Λαζάρου από τον κάτω κόσμο, υπάρχει και η αντίθετη, απαισιόδοξη-ανθρωπολογική (και ιστορική) εκδοχή: ο Λάζαρος, λέει η παράδοση, αφού ξανάρθε στη ζωή, δεν γέλασε ποτέ, έμεινε ως το τέλος της ζωής του "αγέλαστος", εξαιτίας των φρικτών πραγμάτων που βίωσε στον κάτω κόσμο». Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Σύμβολο χαρμολύπης», *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, Κυριακή 1 Απριλίου 2001 (Αφιέρωμα «Απρίλιος»), σ. 11.

⁴³ Παρουσιάζοντας τις κερκυραϊκές παραλλαγές του παραμυθιού «*Ο Χάρος κουμπάρος*», τόνισα ότι απευθύνεται σε ενήλικες και ανήκει στα παραμύθια «που παρουσιάζουν τη λαϊκή φιλοσοφία». Βλ. Βασίλης Ι. Γεργατσούλης, «*Ο Χάρος κουμπάρος: Οι κερκυραϊκές παραλλαγές ενός παραμυθιού*», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Τόμος II Β, σ. 248-268. Για την παρουσία του θανάτου στα μαγικά, ιδίως, παραμύθια, ο καθηγητής Μερακλής σχολιάζει: «*Μπορεί το αισιόδοξο παραμύθι να έχει, σε τελευταία ανάλυση, καταργήσει το γεγονός του θανάτου, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι ο θάνατος δεν το αγγίζει. Απεναντίας θα έλεγα, ότι αυτό υπάρχει σε κάθε υπόθεση, η τουλάχιστον σε κάθε σοβαρή υπόθεση παραμυθιού*». Βλ. Μ. Γ.

(«*Death's messengers*»). Η Δέσποινα Δαμιανού εντοπίζει στον τύπο ATU 332 τέσσερα θέματα: I) Ο Θάνατος νονός, II) Τα δώρα του Θανάτου, III) Η εξαπάτηση του Θανάτου και IV) Ο Θάνατος δίνει μόνος του τη λύση⁴⁵.

Το παραμύθι⁴⁶ είναι γνωστό «σε όλη την Ευρώπη, στην Παλαιστίνη, στην Ινδία και στην Τουρκία. Κατά τον Eberhard το πρότυπο του παραμυθιού βρίσκεται στην αραβική λογοτεχνία, κατά τον Botle στην ινδική»⁴⁷. Ο Διεθνής Κατάλογος Παραμυθιών Aarne–Thompson–Uther αναφέρει πέντε (5) ελληνικές παραλλαγές, ενώ ο αντίστοιχος ελληνικός τριάντα τρεις (33), απόδειξη της μεγάλης εξάπλωσης του παραμυθιού στον ελλαδικό χώρο. Στον ελληνικό κατάλογο υπάρχουν επτά (7) παραλλαγές από το Αιγαίο (δωδεκανησιακή είναι μόνο μία, απ' τη Ρόδο). Με την παρούσα δημοσίευση δίνω έξι (6) παραλλαγές⁴⁸ που κατέγραψα στην Κάρπαθο.

Στις καρπαθιακές αφηγήσεις ένας άνθρωπος (συχνά φτωχός) αναζητά νονό για να βαφτίσει το παιδί του. Σε μια παραλλαγή είναι ένας «Ολυμπίτης πονηρός»⁴⁹, ενώ σε μια άλλη ένας βασιλιάς⁵⁰. Κάποια πρόσωπα, που συναντά,

Μερακλής, *Έντεχνος λαϊκός λόγος. Κείμενα και κριτική νεοελληνικού λόγου*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σ. 156.

⁴⁴ Βλ. Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*, Academia Scientiarum Fennica (FF Communications 284-286), Helsinki 2004.

⁴⁵ Βλ. Άννα Αγγελοπούλου – Αίγλη Μπρούσκου, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 300-499*, Τεύχος Α΄, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1999, σ. 447-454.

⁴⁶ Ο Δημήτρης Προύσαλης έχει ανθολογήσει παραμύθια για το θάνατο από όλη τη Γη. Βλ. Δημήτρης Προύσαλης, *Παραμύθια του Κάτω Κόσμου*, Πρόλογος Άννα Αγγελούλου, Εκδόσεις Απόπειρα, Αθήνα 2007. Το παραμύθι έχει δεχτεί στους αιώνες πολλές λογοτεχνικές διασκευές. Βλ. ακόμη Lutz Röhrich, «*And They Are Still Living Happily Ever After*». *Anthropology, Cultural History, and Interpretation of Fairy Tales*, Translated from the German by Paul Washbourne, Department of German and Russian, The University of Vermont, Burlington, Vermont 2008, σ. 349-350.

⁴⁷ Βλ. Άννα Αγγελοπούλου – Αίγλη Μπρούσκου, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 300-499*, Τεύχος Α΄, ό.π., σ. 453.

⁴⁸ Δύο (2) απ' την Αρκάσα, μία (1) απ' τις Μενετές, μία (1) απ' το Απέρι, μία (1) απ' τη Βωλάδα και μία (1) απ' τα Πηγάδια, τις οποίες παραθέτω (αρ. 3-8) στο Επίμετρο.

⁴⁹ Οι Ολυμπίτες χαρακτηρίζονται απ' τους κατοίκους των άλλων χωριών πονηροί. Βλ. Βασίλης Ι. Γεργατσούλης, *Η λειτουργικότητα του ανεκδοτολογικού*

προθυμοποιούνται να γίνουν νονοί. Σε τρεις (3) παραλλαγές συναντά το Χάρο, σε μία (1) τον Αρχάγγελο Μιχαήλ και σε μία (1) διαδοχικά τον Άη Γιάννη, το Χριστό και το Χάρο. Απορρίπτει την πρόταση του Άη Γιάννη («*Αν ήσουν δίκαιος τσαι καλός άνθρωπος, δε σου κόβαν το τσεφάλι σου!*») και του Χριστού («*Για να σε κρεμάσου', κάτι ήκαμες!*») και επιλέγει το Χάρο («*για να του κάμει χάρη*»⁵¹). Σε άλλες ελληνικές παραλλαγές η απόρριψη του Χριστού συνοδεύεται από κριτική της άδικης από μέρους του κατανομής του πλούτου στους ανθρώπους («*άλλους κάνεις πλούσιους, άλλους φτωχούς, σ' άλλους δίνεις όλα τα αγαθά, άλλους τους κάνεις και ψοφάνε της πείνας*»⁵²). Αντίθετα ο Χάρος επαινείται για τη δικαιοσύνη του. Σε τρεις (3) παραλλαγές⁵³ ο πονηρός άνθρωπος επέλεξε υστερόβουλα το Χάρο, για να χρησιμοποιήσει την κουμπάρια με τον πανίσχυρο νονό για να σώσει τη ζωή του⁵⁴. Σε μια παραλλαγή ο άνθρωπος «*ήθελε, λέει, να βρει δίκαιο άνθρωπο για να βαφτίσει το παιδί*»⁵⁵. Όταν ο Χάρος αρνείται να προσφέρει στον άνθρωπο την αθανασία, εκείνος του ζητά τουλάχιστον να τον ειδοποιήσει όταν πλησιάσει η ώρα του θανάτου του (4 παραλλαγές)⁵⁶. Αυτό αποτελεί και το μοναδικό δώρο του υπερφυσικού κουμπάρου στον άνθρωπο. Αντίθετα, σε μη καρπαθιακές παραλλαγές, ο Χάρος βοηθά τον κουμπάρο του να πλουτίσει⁵⁷ ασκώντας το επάγγελμα του

λόγου στην κοινωνία της Καρπάθου: Λαογραφικές προεκτάσεις. Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2007, σ. 219 και 225-228.

⁵⁰ Η παραλλαγή παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς σε καμιά απ' τις 33 παραλλαγές του ελληνικού καταλόγου δεν πρωταγωνιστεί βασιλιάς.

⁵¹ Βλ. παραλλαγή Μ. Τσαμπουνιέρη (αρ. 5) στο Επίμετρο.

⁵² Παραλλαγή απ' την Ερεικούσα. Βλ. ΛΑ 2344, σ. 107.

⁵³ Βλ. παραλλαγές, Ζ. Βασιλειάδου (αρ. 3), Μ. Τσαμπουνιέρη (αρ. 5) και Ει. Λυτού (αρ. 6) στο Επίμετρο.

⁵⁴ Στην παραλλαγή της Ζ. Βασιλειάδου (αρ. 3), ο βασιλιάς λέει στο Χάρο: «*Γιατί να πεθάνω, που είμαι βασιλιάς και κυριεύω όλο τον κόσμο;*». Ο Χάρος απαντάει: «*Και οι βασιλιάδες πεθαίνουν!*».

⁵⁵ Βλ. παραλλαγή Μ. Τσαμπουνιέρη (αρ. 5) στο Επίμετρο.

⁵⁶ Βλ. παραλλαγές, Ζ. Βασιλειάδου (αρ. 3), Σ. Χαλκιά (αρ. 4), Μ. Τσαμπουνιέρη (αρ. 5) και Ει. Λυτού (αρ. 6) στο Επίμετρο.

⁵⁷ Σε μικρασιατική παραλλαγή ο πλούτος του ανθρώπου μετά την κουμπάρια με το Αρχάγγελο Μιχαήλ αποδίδεται στην καλοσύνη του και στην τήρηση της χριστιανικής προτροπής για ελεημοσύνη. Βλ. Καλλιόπη Μουσαίου - Μπουγιούκου, *Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης*, ό.π., σ. 176-182 (αρ. 25: «*Η*

γιατρού⁵⁸. Στην Κάρπαθο η αφήγηση συνεχίζεται με το Χάρο να έρχεται να πάρει τον κουμπάρο του. Εκείνος διαμαρτύρεται ότι αθέτησε την υπόσχεσή του και δεν τον ειδοποίησε. Ο Χάρος απαντά ότι του έστειλε τακτικά μηνύματα⁵⁹ (ATU 335: «*Death's messengers*»), μα ο άνθρωπος αδυνατούσε να τα κατανοήσει⁶⁰ («*Μη λες ότι δε σε ειδοποίησα γιατί όταν έπεσες κι έσπασες τα πόδια σου ήταν η πρώτη ειδοποίηση, όταν πόνεσες το στομάχι ήταν η δεύτερη κι όταν σ' έπιασε η καρδιά σου ήταν η τρίτη! Άρα ήταν ειδοποιητήρια αυτά, ασχέτως αν δεν τα κατάλαβες!*»)⁶¹. Οι προσπάθειες των ανθρώπων να μαντέ-

θιομένευστους»). Σε παραλλαγή από την Καρδίτσα «*ο Αρχάγγελος του ευχήθηκε ό,τι πιάνει να βγάζει με το παραπάνω το ψωμί του*». Βλ. ΛΑ 2301, σ. 547-550.

⁵⁸ Το θέμα εμφανίζεται σε καταγραφές των αδελφών Grimm. Βλ. *Τα παραμύθια των αδελφών Γκριμμ*, τόμος Α΄, εισαγωγή Marthe Robert, μετάφραση Μαρία Αγγελίδου, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2006², σ. 337-339 (αρ. 42: «*Ο νονός*») και 341-346 (αρ. 44: «*Ο Θάνατος νονός*»). Βλ. ακόμη Γεράσιμος Καψάλης, «*Λαογραφικά εκ Μακεδονίας*», *Λαογραφία*, 6 (1917), σ. 508-510. Βλ. επίσης Μιχαήλ Λελέκος, *Επιδόρπιον*, τόμος Α΄, εκ του τυπογραφείου Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1888, σ. 261-264. Βλ. και παραλλαγή από Κυπαρισσία Τριφυλίας, ΛΑ 1283, σ. 251-254. Αυστριακή παραλλαγή (Elisabeth Jandl, *Der Stephansdom im alten Wien: Geschichte und Geschichten*, Kellner Verlagsgesellschaft, Korneuburg, σ. 13-15) έχει μορφή θρύλου, αφού συνδέεται με υπαρκτά πρόσωπα και χρονολογίες (1487). Οι ικανότητες του διάσημου γιατρού Urssenbeck θεωρούνται προσφορά του Χάρου. Ανασύρθηκε στις 22/4/2005 από: <http://www.pitt.edu/~dash/type0332.html>, σ. 2-3 («*Dr. Urssenbeck, Physician of Miracles and Death*»).

⁵⁹ Ο Καρπάθιος, γράφει η Άννα Λυδάκη, «*γυρεύει τρόπους να αναβάλει επ' αόριστον την αναχώρησή του και αναζητά εναγωνίως σημάδια και νεύματα που ίσως σημαίνουν ότι ήρθε η ώρα του, ότι καλείται για το μακρινό ταξίδι, με την ελπίδα ότι θα τα καταφέρει να μην μεταβεί –προς το παρόν τουλάχιστον– στον άγνωστο τόπο*». Βλ. Άννα Λυδάκη, «*Λέγουν πως περνά άγγελος...*», Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας «*Κάρπαθος και Λαογραφία*», Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου – Επαρχείο Καρπάθου, Αθήνα 2003, σ. 361.

⁶⁰ Το θέμα σχολιάζει ο Lutz Röhrich. Βλ. Lutz Röhrich, «*And They Are Still Living Happily Ever After*», ό.π., σ. 76-78. Η Άννα Λυδάκη σχολιάζει: «*Ο φόβος μπροστά στον οριστικό αφανισμό μας κάνει να αποθούμε τα προμηνύματα – ακόμη και αν πρόκειται για γνωματεύσεις γιατρών – και να λέμε ότι ο άγγελος του θανάτου έρχεται ξαφνικά και κανείς δεν ξέρει πότε θα είναι η σειρά του*». Βλ. Άννα Λυδάκη, «*Λέγουν πως περνά άγγελος...*», ό.π., σ. 366.

⁶¹ Βλ. παραλλαγή Ει. Λυτού (αρ. 6) στο Επίμετρο. Σε άλλες αφηγήσεις λέει: «*“Δεν επόνεσες τα πόδια σου;”*. Λέει: “*Τα πόνεσα!*”. Λέει: “*Δεν επόνεσες τη μέση σου; Δεν επόνεσες τα χέρια σου; Αυτές, λέει, είναι προειδοποιήσεις ότι πλησιάζει το τέλος!*”». Βλ. παραλλαγή Σ. Χαλκιά (αρ. 4) στο Επίμετρο. «*Τσαι τόσα χρόνια που*

ψουν την ώρα του θανάτου τους και, αν μπορούν, να την αναβάλλουν ή ακόμα και να την ματαιώσουν, αποτυπώνονται και σε μαντικές ενέργειες⁶², σε προλήψεις και δεισιδαιμονίες⁶³, αλλά και σε πράξεις αποτρεπτικές⁶⁴.

Όταν η συνδιαλλαγή δεν φέρνει αποτέλεσμα, ο άνθρωπος καταφεύγει στην απάτη για να ξεγελάσει⁶⁵ το Χάρο. Προσπαθεί να κρυφτεί ή να διαφύγει.

σου 'δωσα τους πόνους τσαι τα πόδια σου πονούσες τσαι τη καρδιά σου πονούσες... Αυτή δεν ήταν, λέει, προειδοποίηση;». Βλ. παράλλαγή Ζ. Βασιλειάδου (αρ. 3) στο Επίμετρο. «Δε σε ειδοποίησα;». Λέει: «Πότε;». Λέει: «Όταν επόνες το χέρι σου, όταν επόνες τη μέση σου...». Βλ. παράλλαγή Μ. Τσαμπουνιέρη (αρ. 5) στο Επίμετρο.

⁶² «Όσους πρόκειται να πάρη [ο Χάρος] αναγράφει εις βιβλίον κατά την 1^η Σεπτεμβρίου και διά τούτο τοποθετούν καρύδια επί των στεγών και την άλλην ημέραν τα σπάζουν και όποιου ευρεθή κούφιο, συμπεραίνουν, ότι ούτος θέλει αποθάνει εντός του έτους». Βλ. Στυλπ. Π. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σ. 212. Οι αγρότες της ανατολικής Πρωσίας ζητούσαν από τον ιερέα «να διαβάσει στο κρασί του δισκοπότηρου πόσος χρόνος ζωής τους απομένει ακόμη». Βλ. Hermann Bausinger, *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας*, ό.π., σ. 55.

⁶³ «Όταν πέση το καντήλι και χυθή το λάδι επάνω εις κάποιον, είναι κακό σημάδι, ποθαίνει ο άνθρωπος». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος Α', ό.π., σ. 178. Η Σεβαστή Γεργατσούλη (Απέρι) μου είπε: «Λένε πως άμα η όψη ενός νεκρού είναι γαλήνια, θα ακολουθήσει σύντομα και άλλος νεκρός από πίσω μέσα στο χωριό (δηλ. θα πεθάνει σύντομα και άλλος χωριανός)».

⁶⁴ «Όταν ποθαίνουν πολλοί αθρώποι κοντά κοντά, στου τελευταίου το μνήμα ρίχνουν μια κατήνα (=κλειδαριά) κλειδωμένη, για να κλειδώση ο Άδης και να μην παίρνη πια άλλους». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος Α', ό.π., σ. 170. «Όταν περνούν το λείψανο από το δρόμο, ρίχνουν από τα σπίτια από πίσω του ένα λαγήνι νερό και λένουν “κακό να μην αφήση πίσω του”. Πιστεύουν πως από το νερό πίνει και ο άγγελος και έτσι δεν αφήνει να γίνη άλλος θάνατος». Βλ. στο ίδιο, σ. 172. Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, «Τα κατά την τελευτήν», *Λαογραφικά Σύμμεικτα Γ'*, Αθήναι 1931, σ. 359.

⁶⁵ Σε αφήγηση από τη Σαμαρίνα Γρεβενών, μια γριά ξεγελά το Χάρο και τη συντροφιά του, που φεύγουν άπραγοι. Εκείνη στη γωνιά της συνέχισε για καιρό να γνέθει, μέχρι που ο Χάρος ανακάλυψε την απάτη. Βλ. Β. Δ. Αναγνωστόπουλος, *Τέχνη και τεχνική του παραμυθιού*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σ. 154-155 («Η γριά κι ο Χάρος»). Σε παραμύθι απ' τη Νάξο ένας νέος ζούσε αθάνατος στα «γνάλινα βουνά και στους κοκαλένιους κάμπους» με τη γυναίκα του που ήταν νεράδα. Καβάλα σε άλογο επέστρεψε στο σπίτι του αιώνες μετά για να αναζητήσει τους δικούς του. Η γυναίκα του τον είχε συμβουλέψει να μην ξεπεζέψει γιατί θα πεθάνει. Ο Χάρος μεταμορφώθηκε σε γεροντάκι που κουβαλούσε ένα βαρύ σακί. Ο νέος χωρίς να ξεπεζέψει προσπάθησε να βοηθήσει το γέρο. Αυτός τον τράβηξε και τον έριξε στη γη. Μέσα στο σακί είχε πολλά σκισμένα παπούτσια που είχε χαλάσει για να τον ψάχνει. Βλ. Μαριάνθη Καπλάνογλου, *Κόκκινη κλωστή κλωσμένη. Λαϊκά παραμύθια και αφηγητές του Αιγαίου*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004, σ.

Σε μια παραλλαγή⁶⁶ ο άνθρωπος ζητά παράταση 15 ημερών και φεύγει στην Κίνα, «σε ένα δις αθθρώπους μέσα» για να μην εντοπιστεί. Σε άλλη⁶⁷ χτίζει ένα σπίτι και κρύβεται. Τέλος, σε άλλη⁶⁸, που έχει μοναδικό θέμα τη φυγή, ένας γέρος την ύστατη ώρα παλιμπαιδίζει (παριστάνει το μικρό μαθητή) και γελοιοποιείται. Σε εντράπελη διήγηση, γριές παριστάνουν τις νέες για να ξεγελάσουν το Χάρο⁶⁹. Σε κάθε περίπτωση ο υπερφυσικός κουμπάρος εντοπίζει τον άνθρωπο και του αφαιρεί τη ζωή. Στην αφήγηση με το γέρο που παλιμπαιδίζει (τρώνει σε φαστροντάδικο με μαθητές), ο Χάρος τον εντοπίζει και τον ρωτά τι κάνει. Ο γέρος απαντά σε παιδική γλώσσα «Μαμ! Μάμ!». Ο Χάρος τον περιγελά σε ανάλογη γλώσσα: «Κάνε μαμ και μετά έλα να σε πάρω άτα!». Στις αφηγήσεις του ATU 332 θριαμβεύει πάντα ο Χάρος. Ένας παροιμιόμυθος διασώζει μια μοναδική, ίσως, εξαίρεση του παραπάνω κανόνα. Εκεί ο κουμπάρος ξεγέλασε το Χάρο παριστάνοντας το σαμαρωμένο γάιδαρο («Σαν σαμαρωθεί ο κουμπάρος, δέκα τύφλες να 'χει ο Χάρος»⁷⁰). Σχεδόν πάντα όμως οι αφηγήσεις κατατείνουν στο συμπέρασμα ότι ο Χάρος δεν ξεγελιέται.

Σε τέσσερις παραλλαγές ο άνθρωπος χάνει τη ζωή του στη διάρκεια ενός περιπάτου που πηγαίνει με το Χάρο. Σε μια παραλλαγή ο Χάρος τον οδηγεί σε ένα μεγάλο κάμπο όπου υπήρχαν πάνω σε σκαμπό καντήλια που είναι οι ζωές

57-63 (αρ. 8: «*Τα γυάλινα βουνά κι οι κοκαλένιοι κάμποι*»). Σε ουγγρικό παραμύθι μια γριά εξαπατά το Χάρο, που κολλά ένα σημείωμα στην πόρτα της με τη λέξη «Αύριο». Κάθε φορά που έρχεται να την πάρει, του δείχνει το χαρτί, που γράφει ότι πρέπει να την πάρει την επόμενη μέρα. Ο Χάρος σκίζει το χαρτί. Η γριά κρύβεται σε βαρέλι με μέλι και στη συνέχεια σε πούπουλα, που κολλούν στο σώμα της. Ο Χάρος τρομάζει στη θέα του αλλόκοτου φτερωτού «τέρατος», και εξαφανίζεται. Βλ. Lutz Röhrich, «*And They Are Still Living Happily Ever After*», ό.π., σ. 78.

⁶⁶ Παραλλαγή Μ. Τσαμπουνιέρη (αρ. 5) στο Επίμετρο.

⁶⁷ Παραλλαγή Ει. Χατζηκοντού (αρ. 7) στο Επίμετρο.

⁶⁸ Παραλλαγή Δ. Πανάρετου (αρ. 8) στο Επίμετρο.

⁶⁹ Βλ. την αφήγηση «*Ούτε γρα, ούτε νια*» στο Επίμετρο. Κάποτε οι γριές συνομιλούν έμμετρα με το Χάρο, ο οποίος καταλαβαίνει την απάτη («*σαν είσαι νια και δροσερή κι (δ)εν είσαι ζαρομούρα, / γιατί μιλάς φαφούτικα και έχεις και καμπούρα,*»). Βλ. Β. Δ. Αναγνωστόπουλος, *Τέχνη και τεχνική του παραμυθιού*, ό.π., σ. 155-156 («*Οι γριές και ο Χάρος*»).

⁷⁰ <http://el.wikiquote.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE>. Βλ. και <http://home.arcor.de/tsotsos47/istos/paroiimies.htm> (αρ.1069) (ανασύρθηκαν στις 27.02. 2009).

όλων των θνητών⁷¹. Η ζωή του ανθρώπου διαρκεί όσο να καεί το κερι⁷² του. Η σβηστή δάδα, θέμα εμφανίζεται σε παραστάσεις σε ταφικά μνημεία, συμβολίζει το θάνατο. Το «Πενθούν Πνεύμα» κρατά σβηστό και ανεστραμμένο τον πυρσό της ζωής⁷³. Βλέποντας το καντήλι του έτοιμο να σβήσει, ο άνθρωπος ζητά απ' το Χάρο να συμπληρώσει λάδι⁷⁴ απ' το καντήλι ενός άλλου ανθρώπου⁷⁵. Ο Χάρος τον μαλώνει: «Εσύ εγύρευες δίκαιο άνθρωπο να βαφτίσει το παιδί τσαι τώρα μου λες να αλλάζουμε αυτό; Δε γίνονται αυτά τα πράματα!»⁷⁶. Σε παραλλαγές από άλλους ελληνικούς τόπους ο Χάρος δηλώνει αδύναμος ν' αλλάξει τις αποφάσεις της Μοίρας ή του Θεού⁷⁷. Σε άλλες καρπαθιακές αφη-

⁷¹ Βλ. παραλλαγή Μ. Τσαμπουνιέρη (αρ. 5) στο Επίμετρο. Σε σαμιακή παραλλαγή τα καντήλια βρίσκονται στον παράδεισο και κουμπάρος είναι ο Άγγελος. Βλ. Μ. Γ. Μερακλής – Μ. Γ. Βαρβούνης, *Τα παραμύθια της Σάμου. Κείμενα και σχόλια*, τόμος Α', Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 2002, σ. 122 (αρ. 38). Σε παραλλαγή απ' τη Λακωνία (Πυρίχου), σε σπηλιά.

⁷² Βλ. ΛΑ 2344, σ. 107-109 (Ερεϊκούσα Κερκύρας). Θυμίζω το ποίημα «Κερίά» του Καβάφη. Βλ. Κ. Π. Καβάφης, *Απαντα τα ποιητικά*, επιμ. Μ. Φέξη, Εκδόσεις Μέριμηγκα, τόμος Α', σ. 13.

⁷³ Βλ. Στέλιος Λυδάκης, «Από το “Πενθούν Πνεύμα” στην “Κοιμωμένη”», *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, Κυριακή 20 Απριλίου 2003 (Αφιέρωμα «Α' Κοιμητήριο Αθηνών: Μια υπαίθρια γλυπτοθήκη»), σ. 10-13. Βλ. ακόμη Γιάννης Γαλεριδής, «Το πνεύμα του κλασικισμού», *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, Κυριακή 20 Απριλίου 2003 (Αφιέρωμα «Α' Κοιμητήριο Αθηνών: Μια υπαίθρια γλυπτοθήκη»), σ. 14-17.

⁷⁴ Στην Κάρπαθο όταν πεθαίνει κάποιος λένε «επόκαμε το λάϊ του», καθώς πιστεύουν ότι «Η ζωή του ανθρώπου είναι σαν το καντήλι με το λάδι· όταν τελειώσει το λάδι, ο άνθρωπος ποθαίνει». Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος Α', ό.π., σ. 170.

⁷⁵ Σε παραλλαγή από τους Οθωνούς Κερκύρας, ο άνθρωπος λέει στο Χάρο: «Πάρε μια στάλα, λέει, από του παιδιού μου και βάλε μου 'ς το καθήλι μου». Βλ. ΙΛ 842, σ. 249. Στο παραμύθι ο ατομιστής άνθρωπος θυσιάζει το παιδί του για να σώσει τη δική του ζωή.

⁷⁶ Παραλλαγή Μ. Τσαμπουνιέρη (αρ. 5) στο Επίμετρο.

⁷⁷ Σε θεσσαλική παραλλαγή ο Αρχάγγελος λέει στον άνθρωπο: «Αυτό δεν περνάει από το χέρι μου! Αυτό είναι δουλειά του Μεγαλοδύναμου. Εγώ εντολές παίρνω κι ό,τι με προστάζει κάνω». Βλ. Βάνα Ανθοπούλου-Καρνώτη, *Παραμύθια του χθες για παιδιά του σήμερα*, ό.π., σ. 117-119 («Ο μωλωνάς κι ο μπράτιμος»). Σε μακεδονική παραλλαγή δικαιολογείται στο μελλοθάνατο για την σκληρότητά του: «Έτσι μι διέταξιν η Θεός, δε μπορεί να γένει κι αλλιώς!». Βλ. Γεράσιμος Καψάλης, «Λαογραφικά εκ Μακεδονίας», ό.π., σ. 508-510. Όμοια απαντά σε σαμιακή παραλλαγή: «Ότι πιο βρουστά βουρώ να πάρου τον άνθρωπου ούτι πιο

γήσεις φτάνουν σε πηγή⁷⁸ ή σε πηγάδι⁷⁹. Φεύγοντας από εκεί, ο Χάρος λέει ότι ξέχασε κάτι στο νερό (την ταμπακέρα του⁸⁰, το ραβδί του⁸¹) και στέλνει τον άνθρωπο να του το φέρει. Σε άλλη παραλλαγή ο ίδιος ο μελλοθάνατος ξέχασε το πορτοφόλι του⁸² και επιστρέφει να το αναζητήσει. Η αναφορά υποδηλώνει ότι ο άνθρωπος ακόμα και την ώρα του θανάτου του σκέφτεται τα χρήματα⁸³. Δίπλα στο νερό βλέπει όμως ένα βρωμερό πτώμα. Κάποτε αυτό αποκαλείται «βρωμερό σαρκίο»⁸⁴, στοιχείο που δείχνει τον αντίκτυπο χριστιανικών απόψεων για το άψυχο σώμα. «Γενικώς η αφαίρεση της ζωής κοντά στο νερό απηχεί την αρχαία ελληνική αντίληψη σύμφωνα με την οποία το νερό, ποτάμι ή λίμνη, θεωρήθηκε ως όριο, είσοδος προς τον Άδη (ποταμός Αχέροντας, Αχερουσία λίμνη, τα νερά της Στυγός)»⁸⁵. Ο άνθρωπος επιστρέφει άπραγος, αφού σιχάινεται

πίσου». Βλ. Μ. Γ. Μερακλής – Μ. Γ. Βαρβούνης, *Τα παραμύθια της Σάμου. Κείμενα και σχόλια*, τόμος Α', ό.π., σ. 124 (αρ. 38). Σε διήγημα του Βασίλη Φυτσίλη, ο κουμπάρος ζητά απ' τον Αρχάγγελο να μην τον πάρει, μα εκείνος του λέει: «Εντολή από το Αφεντικό. Δεν μπορώ να κάνω τίποτα...». Βλ. Βασίλης Φυτσίλης, «Ο Μπαρμπα-Γιαννούλης. Διήγημα», Ριζοσπάστης (Ενθετη έκδοση «7 Ημέρες Μαζί»), Κυριακή 2 Μαρτίου 2003, σ. 8.

⁷⁸ Παραλλαγές Σ. Χαλκιά (αρ. 4) και Ει. Λυτού (αρ. 6) στο Επίμετρο.

⁷⁹ Παραλλαγή Ει. Χατζηκοντού (αρ. 7) στο Επίμετρο.

⁸⁰ Παραλλαγή Ει. Χατζηκοντού (αρ. 7) στο Επίμετρο.

⁸¹ Παραλλαγή Ει. Λυτού (αρ. 6) στο Επίμετρο.

⁸² Βλ. παραλλαγή Σ. Χαλκιά (αρ. 4) στο Επίμετρο. Στον ελληνικό κατάλογο του τύπου ATU 332 γίνεται μόνο μία φορά αναφορά στο πορτοφόλι, πάλι σε δωδεκανησιακή (Ρόδος) παραλλαγή.

⁸³ Παραλλαγή του Λελέκου τελειώνει με την περιγραφή του πλούσιου και επιβλητικού νεκροκρέβατου και τάφου που ετοίμασε ο μελλοθάνατος: «Εφθιασε το κρεββάτι του ολόχρυσο, την κάσα του το ίδιο· έστειλε έσκαψαν το μνήμα του, έβανε και το 'φθιασε με παράθυρα, με όλα σα σπίτι». Βλ. Μιχαήλ Λελέκος, *Επιδόρπιον*, τόμος Α', ό.π., σ. 261-264. Σε παραλλαγή απ' την Καρδίτσα, για να μην τον βρει ο Χάρος, ο άνθρωπος έσκαψε λαγούμι στο οποίο έκρυψε τρόφιμα και θησαυρούς. Βλ. ΛΑ 2301, σ. 549.

⁸⁴ Παραλλαγή Σ. Χαλκιά (αρ. 4) στο Επίμετρο. Σε πολλές θρησκευτές η σάρκα χαρακτηρίζεται ρυπαρή και φθαρτή, ενώ η ψυχή και το πνεύμα καθαρά και αιώνια. Ο Κοσμάς ο Αιτωλός γράφει: «ει δε και ζητούμεν πώς να τρώγωμεν, πώς να πίνωμεν, πώς να αμαρτάνωμεν, πώς να στολιζόμεν τούτο το βρώμικο σώμα, οπού αύριον θα το φάνε τα σκουλήκια, και όχι διά την ψυχήν οπού είναι αθάνατος, τότε δεν πρέπει να λεγόμεθα άνθρωποι, αλλά ζώα. Λοιπόν κάμετε το σώμα δούλον της ψυχής και τότε να λέγεσθε άνθρωποι». Βλ. <http://orthodoksi-pisti57.blogspot.com> (Ανασύρθηκε στις 07/05/2010).

⁸⁵ Βλ. Άννα Αγγελοπούλου – Αίγλη Μπρούσκου, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 300-499*, Τεύχος Α', ό.π., σ. 454.

να πλησιάσει το πτώμα. Ο Χάρος του αποκαλύπτει ότι αυτό είναι το δικό του σώμα, ενώ η ψυχή⁸⁶ έχει ελευθερωθεί από αυτό. Ο άνθρωπος επιλέγει να παραμείνει νεκρός. «*Η απόσπαση της ψυχής από το βρώμικο σώμα καταργεί και την εξάρτηση του ανθρώπου από αυτό*⁸⁷, αφού αβίαστα, χωρίς κλυδωνισμούς επιλέγει να παραμείνει νεκρός και να μην επιστρέψει στο σώμα του»⁸⁸.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα παραμύθια για το Χάρο που μελετώ έχουν καθαρά διδακτική και παιδαγωγική διάσταση, αφού «*μεταφέρουν το μήνυμα ότι με καμιά κατεργαριά και με κανένα δόλο δεν ξεγελιέται ο Χάρος*»⁸⁹.

Επομένως, στα δημοτικά τραγούδια και στις παραμυθιακές αφηγήσεις των Καρπαθίων ο θάνατος εμφανίζεται με τη μορφή του Χάρου (σπάνια του Αρχαγγέλου Μιχαήλ⁹⁰). Η ανθρώπινη ύπαρξη αποτελείται απ' το φθαρτό μέρος της (σώμα) και το άφθαρτο (ψυχή). Ο θάνατος πλήττει το σώμα και ελευθερώνει την ψυχή⁹¹. Ο τόπος που μεταβαίνει η ψυχή δε βρίσκεται ψηλά, δεν είναι ο παράδεισος ή η κόλαση της χριστιανικής διδασκαλίας. Είναι ο Κάτω Κόσμος των αρχαίων, ένας ζοφερός υπόγειος τόπος⁹². Ο θάνατος

⁸⁶ «*Έτσι ο άνθρωπος θα ακολουθήσει τη στράτα του αγγέλου (εστράτησε πια) στην πορεία προς το επέκεινα, όχι με το κορμί –αυτό λύνεται και χωρίς αρμούς παραμένει “δεμένο”, καθηλωμένο στη γη– αλλά η ψυχή*». Βλ. Άννα Λυδάκη, «*Λέγουν πως περνά άγγελος...*», ό.π., σ. 368.

⁸⁷ Όταν ο Άγγελος οδήγησε την ψυχή στον παράδεισο, ικανοποιημένη εκείνη ρώτησε: «*Γιατί, γ'βάρι, δεν ήρθις πιο βρουστά να μι πάρ'ς*». Βλ. Μ. Γ. Μερακλής – Μ. Γ. Βαρβούνης, *Τα παραμύθια της Σάμου. Κείμενα και σχόλια*, τόμος Α΄, ό.π., σ. 124 (αρ. 38). Σε παραλλαγή απ' την Καρδίτσα ο νεκρός διαπιστώνει ότι ο θάνατος είναι κάτι εύκολο: «*Μωρέ, κι εγώ έλεγα πως κάτι μεγάλο ήταν να πιθάν'*». Βλ. ΛΑ 2301, σ. 550. Σε πελοποννησιακή παραλλαγή (Τροιζινία Ερμιονίδος) το σώμα περιγράφεται ως «*τσόφλι*» της ψυχής. Βλ. ΛΦ 1635, σ. 6.

⁸⁸ Βλ. Βασίλης Ι. Γεργατσούλης, «*Ο Χάρος κουμπάρος: Οι κερκυραϊκές παραλλαγές ενός παραμυθιού*», ό.π., σ. 263-264.

⁸⁹ Βλ. Lutz Röhrich, «*And They Are Still Living Happily Ever After*», ό.π., σ. 92.

⁹⁰ Βλ. παραλλαγή Ει. Λυτού (αρ. 6) στο Επίμετρο. Η Άννα Λυδάκη επισημαίνει ότι «*όταν ο άνθρωπος διαλογίζεται τον θάνατο αυτός έχει τη μορφή του αγγέλου. Στην κατά μέτωπο αντιμετώπιση γίνεται Χάρος που αδικεί στις επιλογές του*». Βλ. Άννα Λυδάκη, «*Λέγουν πως περνά άγγελος...*», ό.π., σ. 373.

⁹¹ Η απελευθέρωση της ψυχής απ' το βρωμερό σώμα εμφανίζεται σε τρεις αφηγήσεις. Βλ. παραλλαγές Σ. Χαλκιά (αρ. 4), Ει. Λυτού (αρ. 6) και Ει. Χατζηκοττού (αρ. 7) στο Επίμετρο.

⁹² Σε καρπαθιακή αφήγηση, ο Χάρος, που ξεναγεί τον κουμπάρο του στα υπάρχοντά του, «*χτυπάει τα ποδάρια του τσαι ανοίγει ένα μεγάλο στόμιο. Τσ' απόειν*

απασχολεί τον Καρπάθιο, ο οποίος φιλοσοφεί γι' αυτόν σε τραγούδια και αφηγήσεις.

Ο Καρπάθιος, γνωρίζει την κοινή μοίρα. Δεν είναι όμως μοιρολάτρης⁹³. Προσπαθεί να ρίχνει αντίβαρο σε ό,τι τον στενοχωρά. Αναζητεί ένα νόημα για τη ζωή του. Άλλοι το αναζητούν στη δημιουργία, άλλοι στην υστεροφημία, άλλοι αφήνουν ίχνη στο διάβα τους για να διασώσουν, συμβολικά, την ύπαρξή τους. Ο Γιώργος Σακέλλης (Ολυμπος) γράφει: «Ο άνθρωπος απ' όλα τα ζωντανά ξεύρει τη φυσική του αδυναμία. Το θάνατο. Κι αυτό το θάνατο τον ξεπέρασε με τη θρησκεία που του προσφέρει συνέχιση της τωρινής του ζωής. Κι αυτό είναι μια άλλη σημαντική υπέρβαση του εαυτού του. Η θρησκεία, όμως, δεν τον ικανοποιεί απόλυτα γιατί το όνειρο είναι όνειρο. Ξεύρει ο άνθρωπος πως γεννήθηκε από το χώμα και πως θα γίνει χώμα. Γι' αυτό, στο πέρασμά του αφήνει ίχνη πάνω στη γη, αποδείξεις που φανερώνουν πως το πνεύμα του υπέταξε το θάνατό του, την ανυπαρξία του. Υπάρχει»⁹⁴. Η Ελένη Ψυχογιού αναφέρει μια άλλη μορφή νίκης: «Το μυστηριακό γεγονός της γέννησης ενός πλάσματος από τη μάνα, ανεξάρτητα από οποιοσδήποτε βιολογικές προϋποθέσεις και κοινωνικές συμβάσεις, σηματοδοτεί στην ανθρώπινη σκέψη αξίες όπως η ζωή, η ανανέωση, η συνέχεια, και αντιπροσωπεύει την αθανασία, τη νίκη της δημιουργικής δύναμης της γονιμότητας πάνω στον θάνατο και τη φθορά»⁹⁵. Ο Καρπάθιος έχει επινοήσει μια συμβολική «ανάσταση», μια «συμβολική μεταβίβαση της ύπαρξης»⁹⁶, η οποία συντελείται με την ονοματοδοσία. «Τόσο σημαντική θεωρείται η διαιώνιση του ονόματος, ώστε, όταν μια οικογένεια αποκτήσει παιδιά τα οποία θα λάβουν τα ονόματα των νεκρών προπατόρων τους, συχνά στην Κάρπαθο λέγεται η φράση: “Ανέστησε τον πατέρα του... ή τη μάνα του”. Μέσω του παιδιού, που

είχε σκάλες τσαι κατέβαινες κάτω». Βλ. παραλλαγή Μ. Τσαμπουνιέρη (αρ. 5) στο Επίμετρο.

⁹³ Ο Καρπάθιος αποδέχεται την κοινή μοίρα. Η αποδοχή τον ωθεί να συμμετέχει στη χαρά: «Τούτ' η γη που την πατούμε(ν/ από κάτω της θα 'μπούμε(ν/ τούτ' η γη θε να μας φά(γ)η/ δότε του χορού να πά(γ)η». Βλ. Εμμανουήλ Μανωλακάκης, *Καρπαθιακά*, ό.π., σ. 263, στ. 13-16 (άσμα 85).

⁹⁴ Βλ. Γιώργος Σακέλλης, *Αναμνήσεις*, Έκδοση Αδελφότητας Απανταχού Ολυμπιτών Καρπάθου «Η Δήμητρα», Αθήνα 2005, σ. 251.

⁹⁵ Βλ. Ελένη Ψυχογιού, «Γενέθλιες τελετουργίες ανθρώπων και θεών», *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, Κυριακή 2 Δεκεμβρ. 2001 (Αφιέρωμα «Δεκέμβριος»), σ. 11.

⁹⁶ Βλ. Άννα Λυδάκη, «Λέγουν πως περνά άγγελος...», ό.π., σ. 384.

φέρει το όνομά τους, είναι σαν να ανασταίνονται και να ζουν μια δεύτερη ζωή»⁹⁷. Η Άννα Λυδάκη σχολιάζει: «Η ανάσταση επί της γης, την οποία επινοεί με τη φαντασία και το συναίσθημα ο Καρπάθιος, μας δίνει ένα πανανθρώπινο μήνυμα που συνάδει με τον λόγο: “Ανασταίνοντας” τον νεκρό, δίνοντας το όνομά του σε έναν απόγονο, μεταβιβάζοντας συμβολικά μιαν ύπαρξη είναι σαν να χάνονται τα προσωπικά όρια και ο άνθρωπος να συμπαρασύρεται από την αρχέγονη δύναμη της φύσης σε μιαν αρμονική ένωση μαζί της. Η προσωπική ζωή, που με την “ανάσταση” του προγόνου γίνεται οικογενειακή, θα μπορούσε κατ’ επέκταση να θεωρηθεί, κοινωνική, πανανθρώπινη, παγκόσμια. Είναι η Ζωή σε όλες της τις μορφές και όλες τις εκφάνσεις της, που κυλά αέναα κάτω από τα διαφορετικά ονόματα των όντων»⁹⁸.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

1. Ο βοσκός τσαι ο Χάρος.

Αφήγηση: Ειρήνη Χατζηκοντού. Καταγραφή: Μενετές, 2004.

Ένας βοσκός, καλός βοσκός, νέος τσαι παλικάρι
 ήχασε χίλια πρόβατα τσαι πεντακόσια 'ίδια (=γίδια)
 τσαι τρεις καλές λαωναρές (=σκύλους) με τα μαλλιά πλεμμένα.
 Τσαι πιάνει δίπλα τα βουνά τσαι τα λαγκάδια ρίζα
 5 τσ' ο Χάροντας του πάντηξε τσαι καλορώτησέ το:
 «Απ' όθεν έρχεσαι, βοσκέ, τσ' απ' όθε κατεβαίνεις;».
 «Μην είες χίλια πρόβατα τσαι πεντακόσια 'ίδια
 τσαι τρεις καλές λαωναρές με τα μαλλιά πλεμμένα;».
 «Δεν εία 'γω, ρε, πρόβατα, δεν εία 'γω, ρε, 'ίδια,
 10 δεν εία 'γω λαωναρές με τα μαλλιά πλεμμένα!
 Εμένα μ' ήστειλ' ο Θεός να πάρω τη(ν) ψυχή σου!».
 «Άφης με, Χάρε, να χαρώ τα τρυφερά μου νιάτα
 τσ' είν' η γυναίκα μου μικρή τσαι δε(ν) της πάν' τα μαύρα
 τσ' είν' το παιίν αβάφτιστο, θέλω να το βαφτίσω

⁹⁷ Βλ. Βασίλης Ι. Γεργατσούλης, «“Η πήλινη πεθερά”»: Ένα καρπαθιακό ρεαλιστικό παραμύθι για μια ανορθόδοξη αντιμετώπιση του προβλήματος της ατεκνίας που προκαλείται από την αντρική στειρότητα», Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας «Κάρπαθος και Λαογραφία», Αθήνα 2008, σ. 320.

⁹⁸ Βλ. Άννα Λυδάκη, «Λέγουν πως περνά άγγελος...», ό.π., σ. 386.

- 15 τσαι το τυρίν απούλητο, θέλω να το πουλήσω
 τσ' είν' τσαι τα προύατ' άκουρα, θέλω να τα κουρέψω!».
 «Τα προύατα κουρεύουτται τσαι το τυρί πουλιέται
 τσαι το παιί βαφτίζεται τσ' η κόρ' αλησμονιέται!».

2. Ο τσοπάνης τσ' ο Χάρος.

Αφήγηση: Φωτεινή Ταλαράντα. Καταγραφή: Σπόα, 1999.

- Τσοπάνης εκατέβαινε 'πο μια ψηλή ραχούλα
 τσαι βάστα τσαι στα χέρτζα του δυο αγρίμια σκοτωμένα
 τσ' ο Χάροντας του πάντηξε σε 'ιπλοσταυροδρόμι.
 «'Σοπάνε, πόθεν έρχεσαι τσαι πόθε κατεβαίνεις;».
- 5 «Πάω να 'ω τη μάνα μου τσαι να διαῶρω πάλι!».
 «Μ' εμένα μ' ήπεψεν ο Θιός, να πάρω τη(ν) ψυχή σου!».
 «Χωρίς αρρώστια τσ' αφορμή θα πάρεις τη(ν) ψυχή μου;
 Για πάμε να μπαλέψωμε κάτω τσειά στ' αλώνι,
 που 'ναι οι τοίχοι μάρμαρα τσ' ο πάτος μολυμένος!».
- 10 Εννιά φορές τον ήριζεν ο νιος το Χάρο κάτω,
 μ' ο Χάρος ήτο μάστορας, ήτο τσαι πεχλιβάνης.
 'Που τα μαλλιά τον ήπιασε τσαι κάτω τον ερίχτει.
 «Άης με, Χάρε, να χαρώ τέσσερα πέντε χρόνια
 γιατί 'ν' η 'υναίκα μου μικρή τσαι δε(ν) της πα' τα μαύρα
- 15 τσαι τα παιδιά μ' αβάφτιστα, θέλω να τα βαφτίσω
 τσαι το γάλα στο καζάνι τσαι θέλω να το πήξω
 τσαι τα σφαχτά μου άκουρα, θέλω να τα κουρέψω!
 Λέει: «Τσαι τα σφαχτά θα κουρευτού
 τσαι τα παιδιά θα βαφτιστού
- 20 αλλά 'γω τη(ν) ψυχή σου θα πάρω!».
 Τσαι τον ήπιασε τσαι του πήρε τη ψυχή του μες στ' αλώνι⁹⁹.

3. Ο βασιλιάς και ο Χάρος.

Αφήγηση: Ζωή Βασιλειάδου. Καταγραφή: Αρκάσα, 2000.

Ήταν, λέει, μια φορά ένας βασιλιάς, ο οποίος ήταν μέγας και τρανός και
 πέρασε πολέμους, αρρώστησε... Και πήγε ο Χάρος μια μέρα να τον πάρει. Λέει:

⁹⁹ Η αφηγήτρια δεν θυμόταν τους τελευταίους στίχους και τους απέδωσε σε πεζό λόγο. Έμαθε το τραγούδι απ' τη μητέρα της, Ζαχαρούλα Διακολιού.

«Χάρε, λέει, γιατί να με πάρεις, λέει, που έχω μικρά παιδιά και θέλω να τα μεγαλώσω;». «Ε! λέει. Να σ' αφήσω λιγάκι ακόμα να μεγαλώσεις τα παιδιά σου!».

Μετά ύστερα σκέφτηκε αυτός: «Εγώ, λέει, βέβαια πρέπει να κοιτάζω το Χάρο να τον κάμω κουμπάρο, να μη με πεθάνει έμενα!». Πήγε και βρίσκει το Χάρο, λέει: «Χάρε, ξέρεις, θέλω να σε κάμω κουμπάρο, να μου βαφτίσεις το παιδί μου για να μη με πεθάνεις!». «Μα δε μπορεί, λέει, να μη πεθάνεις εσύ, αφού όλος ο κόσμος...». «Μα εγώ είμαι βασιλιάς! Γιατί να πεθάνω, που είμαι βασιλιάς και κυριεύω όλο τον κόσμο;». Λέει: «Και οι βασιλιάδες πεθαίνουν!». Λέει: «Θα σου δώσω το παιδί μου να το βαφτίσεις με τον όρο να μη με πάρεις!». «Μα δε γίνεται, λέει, αυτό!». «Τότε, λέει, να μ' αφήσεις λοιπόν να ζήσω κι όταν θα 'ρτει η ώρα μου να με ειδοποιήσεις!».

Επέρασαν λοιπόν τα χρόνια, επήγε σε πολέμους, γύρισε, πέρασε κανάλια και χωριά και πολιτείες...

Ένα βράδυ χτυπά τη(ν) πόρτα του ο Χάρος. «Ποιος είναι;», λέει. Λέει: «Ο Χάρος!». Λέει: «Τι θέλεις;». Λέει: «Ήρτα να σε πάρω!». Λέει: «Καλά... εσύ μου είπες ότι ήταν να με προειδοποιήσεις, άμα ήταν να με πάρεις!». Λέει: «Τσαι τόσα χρόνια που σου 'δωσα τους πόνους τσαι τα πόδια σου πονούσες τσαι τη(ν) καρδιά σου πονούσες... Αυτή δεν ήταν, λέει, προειδοποίηση; Τώρα, λέει, ετοιμάσου γιατί τελείωσε τώρα! Θα φύγεις! Θα πας στον άλλο κόσμο!».

4. Ο κουμπάρος.

Αφήγηση: Σοφία Χαλκιά. Καταγραφή: Απέρι, 2002.

Ήτο, λε, ένας άνθρωπος τσ' ήθελε να βαφτίσει το μωρό του. Τσαι παρουσιάστη ένας άλλος τσαι του λέει: «Εγώ θέλω να το βαφτίσω!». Τσαι το βάφτισε το παιδί τσαι γίνησα κουμπάροι. Μετά, όταν εγίνησα κουμπάροι, του λέει ότι: «Εγώ είμαι ο άνθρωπος που παίρνει τις ψυχές των ανθρώπων». Λέει: «Κουμπάρε, όταν έρθει η ώρα μου να με πάρεις, να με προειδοποιήσεις!». Λέει: «Εντάξει!».

Επερπατούσα', λε, τσαι πηαίνασι στο Μερτώνα. Οι δυο κουμπάροι τώρα μαζί επηαίνα' στο Μερτώνα. (Σου λέω ότι η μητέρα μου μας ήλεε τσαι τα μέρη για να μας βάζει στο νόημα πιο καλά). Ετσεί, λε, στο Σταυρί εσταματήσα' να πιούσι νερό. Τσαι ετσεινή την ώρα ο κουμπάρος ήβρε να πάρει τη(ν) ψυχή του κουμπάρου του. Τσαι του λέει: «Δε σου 'πα να με προειδοποιήσεις;». Λε: «Μα

σε προειδοποίησα!», του λέει ο Χάρος. Λέει: «Πώς με προειδοποίησες; Αφού δε μου είπες τίποτε!». Λέει: «Δεν επόνεσες τα πόδια σου;». Λέει: «Τα πόνεσα!». Λέει: «Δεν επόνεσες τη μέση σου; Δεν επόνεσες τα χέρια σου; Αυτές, λέει, είναι προειδοποιήσεις ότι πλησιάζει το τέλος!», του λέει. Τέλος πάντων τον επήρε ο Χάρος ετσει στο νερό. Τσαι όπως ήπεσεν ο άθθρωπος ήτο τσαι το πορτοφόρι με τα χρήματα πάνω του.

Δεν εκατάλαβε ο άθθρωπος ότι επέθανε. Τσαι πορπατούσε με το(ν) κουμπάρο. Όταν επήε, λε, παραπίσω, κάνει το χέρι του, λε: «Το πορτοφόρι μου, κουμπάρε!», του λέει. Λέει: «Θα το 'χασες!», του λέει ο Χάρος. Λέει: «Να γυρίσω πίσω! Ετσει στο νερό, λέει, που στάθημε να πιούμε, θα μου 'πεσε!». Εγύρισε λοιπό πίσω ο άθθρωπος να γυρεύγει το πορτοφόρι του. Εγύρισε λοιπό. Αλλά δεν ήπιασε καθόλου το πορτοφόρι του. Το άφησε τσ' ήφυε. Πάει τσαι βρίσκει το(ν) κουμπάρο του. Λέει: «Δε(ν) το 'βρες το πορτοφόρι;». Λέει: «Κουμπάρε, ήτο πάνω σ' ένα βρωμερό σαρκίο. Σαν άθθρωπος βρωμερός ήτο. Δε(ν) το 'πιασα καθόλου!». Τον εαυτό του δε γνώρισε ότι ήταν ετσεινος, απού 'το πάνω στο πορτοφόρι του. Λέει: «Εσύ ήσου! του λέει ο Χάρος. Ετσεινος, λέει, είσαι εσύ! Τώρα, λέει, είναι η ψυχή σου που περπατεί μαζί μου! Έχεις πεθάνει! του λέει. Τσαι ήσουν εσύ, που ήσου στο νερό ζαπλωμένος με το πορτοφόρι από κάτω σου!».

5. Ο Χάρος κουμπάρος.

Αφήγηση: Μηνάς Τσαμπουνιέρης. Καταγραφή: Πηγάδια, 2002.

Αυτός ήταν Ολυμπίτης πονηρός. Εγέννησε η γυναίκα του τσαι ήθελε να βαφτίσει το παιδί. Τσαι ήθελε, λέει, να βρει δίκαιο άνθρωπο για να βαφτίσει το παιδί.

Δεν είχε αυτοσίνητα τότε... δεν είχε τίποτα. Καλιτσεύει το άλογό του, πήγαινε. Συναντάει στο δρόμο κάποιο. Λέει: «Πού πας, άθθρωπέ μου;». Λέει: «Έσσι τσ' έσσι!». «Θα το βαφτίσω εγώ!». «Εσύ ποιος είσαι;». Λέει: «Εγώ 'μαι ο Άης Γιάννης!». Λέει: «Δε μου κάνεις!». Λέει: «Γιατί;». Λέει: «Αν ήσουν δίκαιος τσαι καλός άθθρωπος, δε σου κόβαν το τσεφάλι σου!».

Προχωράει, πάει πιο πέρα, βρίσκει άλλο. Του λέει: «Πώς από δω;». Λέει: «Έσσι τσ' έσσι!». Λέει: «Θα το βαφτίσω εγώ το παιδί!». «Τσαι συ ποιος είσαι;». Λέει: «Εγώ 'μαι Χριστός!». Λέει: «Δε μου κάνεις!». Λέει: «Γιατί;».

Λέει: «Για να σε κρεμάσου', κάτι ήκαμες!». Λέει: «Μα εγώ κρεμάστηκα για σας!». Αυτός είχε άλλο στο νου του. Έφυγε.

Ξανατραβάει πέρα, πάει σε ένα(ν) κάμπο τσαι βλέπει κασσικές... ποσό! Πάνω από δυο χιλιάδες κασσικές. Τσαι είχε τσαι ένα γεροντάκι ετσει πέρα. Του λέει: «Πώς από δω; Από δω δεν περνούνε εύκολα αθθρώποι!». Λέει: «Έσσι τσ' έσσι!». Λέει: «Θα το βαφτίσω εγώ!». «Εσύ ποιος είσαι;», του λέει. Λέει: «Εγώ 'μαι ο Χάρος!». Λέει: «Εσύ θα το βαφτίσεις!». Ήθελε το Χάρο, για να του κάμει χάρη. Του λέει: «Τα εθίματά μας είναι Σαββατόβραδο, για να ξημερώσει το πρωί Τσουριαστή, να πάει να μεταλάβει το παιδί!». Λέει: «Ό,τι ήθη τσαι εθίματα έχετε, κουμπάρε, εγώ δε... Το Σαββάτο βράν θα γίνει η βάφτιση!». Πήγανε λοιπόν το Σαββάτο βράν, εκάμα' τη βάφτιση, εφάαν, ήπιαν, για να πάει το πρωί με το λάδι στην εκκλησιά το μωρό. Έρχονται στο σπίτι, ξανατρώνε.

Του λέει λοιπόν ο κουμπάρος μετά που φάγανε, λέει: «Θέλω να σε πάρω να σου δείξω τσαι τα υπάρχοντά μου!». Πήγανε λοιπόν, του δείχνει κάτι αμπέλια, κάτι ελαιόδεντρα, σπίτια. Του λέει: «Μπράβο, κουμπάρε! Είσαι νοικοκυδύρης!». Εγυρίσα', φεύγει.

Έρχεται η άλλη Τσουριαστή. Ξαναμεταλαβαίνει το παιδί. Εγυρίσαν, εφάα'. Τη(ν) τελευταία Τσουριαστή του λέει τότες ο Χάρος, λέει: «Τώρα, κουμπάρε, θα 'ρτεις να σου δείξω τσαι 'γω τα δικά μου υπάρχοντα!». Τον βάζει πάνω στο άλογο, ετραβούσανε, πάνε, λε, σαν τ' αεροδρόμιο¹⁰⁰. Ένας κάμπος μεγάλος. Κατεβαίνουν ετσει, μπαίνει ετσει στη μέση τσαι χτυπάει τα ποδάρια του τσαι ανοίγει ένα μεγάλο στόμιο. Τσ' απόειν είχε σκάλες τσαι κατέβαινες κάτω. Πάει μπροστά τώρα ο κουμπάρος, πίσω ο άλλος κουμπάρος. Δεν έβλεπε τον κουμπάρο να τον ακολουθάει. Ανεβαίνει δυο τρία σκαλοπάτια πάνω, τον βλέπει να κάθεται ετσει. Λέει: «Ει, κουμπάρε, τι έπαθες; Τι φοβάσαι; Έλα κάτω!». Επροχώρησε πάλι σιγά σιγά τσαι πήε κάτω. Όταν επήα' κάτω τέρμα, είχεν ετσει ένα(ν) κάμπο μεγάλο με κάτι σκαμπά τόσα τσαι πάνω στα σκαμπό είχεν ένα καντηλάτσι τσαι άναβε. Λέει: «Τι είναι αυτά, κουμπάρε;». Λέει: «Αυτά είναι τα χρόνια του καθενού!». Αλλά είχεν άλλο καντήλι τσαι το φυτίλιν άναβε. Είχεν άλλο πιο... Άλλο έβγαλλε νερό τσαι έκανε «Τι! Τι!»¹⁰¹. Του λέει:

¹⁰⁰ Ενν. απόσταση όση απ' τα Πηγάδια έως το αεροδρόμιο Καρπάθου.

¹⁰¹ Ήταν έτοιμο να σβήσει.

«Έχω τσαι 'γω, κουμπάρε, τέτοιο εδώ;». Του λέει: «Πώς!». «Ποιο είναι το δικό μου;». Τον παίρνει λοιπόν τσαι του λέει: «Να το ετσει πέρα!». Δίπλα απ' το δικό του είχε ένα τσαι άναβε καλά, αλλά το δικό του ήτο πιο... Του λέει: «Θα μου κάμεις μια χάρη!». Λέει: «Τι χάρη θέλεις;». Λέει: «Να πάρουμε αυτό ετσει τσαι να πάρουμε τ' άλλο...»¹⁰². Λέει: «Αααα! Απού τη μια, κουμπάρε, ήθελες δίκαιο κουμπάρο τσαι θα μου κάμεις αυτά τώρα; Εσύ εγύρευες δίκαιο άθθρωπο να βαφτίσει το παιδί τσαι τώρα μου λες να αλλάζουμε αυτό; Δε γίνονται αυτά τα πράματα! Αυτό το καντήλι είναι του τάδε! Το δικό σου είναι ετσεινό!». «Τότε, λέει, θα μου κάμεις άλλη χάρη!». Λέει: «Ό,τι θέλεις!». «Θα με ειδοποιήσεις άμα έρθεις να με πάρεις!». «Θα σε ειδοποιήσω!».

Επονούσε, λέει, αυτός καμιά μέρα το χέρι του, το πόδι του, τη μέση του... Ετρίβετο τη μια με τα πετρέλαια, την άλλη με αλοιφές... Μια βραδιά χτυπάει η πόρτα. Λέει: «Ποιος;». Λέει: «Ο κουμπάρος!». Λέει: «Το βαφτιστικό θα 'ρτε να δει!». Δεν ήκοψε καθόλου το μυαλό του τίποτε! Μόλις άνοιξε τσ' ήμπε μέσα, του λέει: «Ετοιμάσου!». Λέει: «Τι είναι; Για τι πράμα να ετοιμαστώ; Δεν είπαμε να με ειδοποιήσεις; Εδώ θα τα χαλάσουμε, κουμπάρε! Αφού δε με ειδοποιήσες!». «Δε σε ειδοποίησα;». Λέει: «Πότε;». Λέει: «Όταν επόνες το χέρι σου, όταν επόνες τη μέση σου...». Λέει: «Τότες θα μου κάνεις ακόμα μια χάρη!». «Ό,τι θέλεις!». «Θα μ' αφήσεις δεκαπέντε μέρες!». Λέει: «Τσαι ένα μήνα να θέλεις, κουμπάρε, σε 'φήνω! Τσαι δυο μήνες να θέλεις, σε 'φήνω!».

Πριν φτάσουν λοιπόν οι δεκαπέντε μέρες, κατεβαίνει στα Πηγάδια, πιάνει το βαπόρι, τραβάει, πάει Αθήνα. Απ' την Αθήνα βγάλει διαβατήρια τσαι πάει στην Κίνα, σε ένα δις άθθρωπους μέσα. «Α! λέει. Εδώ που 'ρτα, πού να με βρει; Πού θα με βρει εδώ;». Εσηκώθη λοιπόν, επερπάτη μες στο(ν) κόσμο, επήαινε τσ' ήρχετο... Αλλά καμιά δόση, λε, σαν να τον ετράβα τίποτε από πίσω από τη φανέλα. Λέει: «Πολύς κόσμος είναι, σκουντρού' (=συγκρούονται), φαίνεται, πάνω μου! Αυτό είναι! Δεν...». Μια κοπανιά, τσάκα, τσάκα... Κάνει έτσι, βλέπει το(ν) κουμπάρο. «Βρε κουμπάρε, πού βρέθης εδώ; Τσαι δω με βρήκες; Πάρε με! Όπου τσαι να πάω δεν πρόκειται να...».

Δε γλιτώνεις απ' αυτά τα πράματα, όπου τσαι να πας. Όπου τσαι να πάμε, θα μας εβρεί. Λοιπόν μην επιθυμήσει κανένας καμιά φορά τσαι φύγει να μην

¹⁰² Να τοποθετήσει στη θέση του δικού του ασθετικού καντηλιού το άλλο, που είχε πολύ λάδι, για να επιμηκύνει τη ζωή του.

τον έβρει. Όπου τσαι να πας, θα 'ρτει ο κουμπάρος. Ξέρει αυτός που βρίσκεται ο καθένας.

6. Ο κουμπάρος.

Αφήγηση: Ειρήνη Αυτού. Καταγραφή: Βολάδα, 2001.

Είναι για το θάνατο και την ψυχή.

Κάποτε ένας... έζυπνος, ας τον πούμε, θεώρησε καλό να κάνει κουμπάρο το Μιχαήλ τον Αρχάγγελο, ούτως ώστε να 'χει το μέσο να μην πεθάνει στην ώρα του, να παραταθεί η ζωή του. Πάει πάνω... –βέβαια είναι παράδοσις αυτό– τον βρίσκει και του λέει: «Να μου βαφτίσεις το παιδί!». «Εντάξει!». Το βάφτισε. Λέει: «Τώρα που κουμπάρεψαμε θέλω να μου κάνεις μια χάρη: όταν είναι ώρα να με πάρεις, δε θέλω να 'ρτεις να με πάρεις μπαμ κι έζω, να με ειδοποιήσεις!». Λέει: «Σου δίνω το λόγο μου ότι θα 'ρθω και θα σε ειδοποιήσω!».

Πέρασαν χρόνια, γέρασε ο κουμπάρος, έπεσε, έσπασε τα πόδια του, έμεινε στο νοσοκομείο, γιατρεύτηκε, βγήκε. Ξαναπερνάνε έξι μήνες, ξαναπονάει το στομάχι του, μπαίνει, κάνει εγχείριση, ξαναβγαίνει. Περνάει ένας χρόνος, τον ξαναπιάνει η καρδιά του, μπαίνει, ξαναβγαίνει.

Κάποια στιγμή χτυπάει την πόρτα ο σύντεχνος, ο κουμπάρος. Λέει: «Τι θέλεις; Μήπως ήρθες να με πάρεις; λέει. Δε σου 'πα να με ειδοποιήσεις;». «Όχι! λέει. Μια βόλτα θα πάμε!». Φεύγουνε. Περάσανε από μία πηγή. Όταν πήγανε στην πηγή καθίσανε. Και του λέει: «Έχει γούστο τώρα, κουμπάρε, να 'ρθεις να με πάρεις και... εγώ, λέει, σου είπα να με ειδοποιήσεις!». Λέει: «Κοίταζε να δεις! Μη λες ότι δε σε ειδοποίησα γιατί όταν έπεσες κι έσπασες τα πόδια σου ήταν η πρώτη ειδοποίηση, όταν πόνεσες το στομάχι ήταν η δεύτερη κι όταν σ' έπιασε η καρδιά σου ήταν η τρίτη! Άρα ήταν ειδοποιητήρια αυτά, ασχέτως αν δεν τα κατάλαβες!». Λέει: «Πω πω! Θα με πάρεις τώρα, κουμπάρε, και με κάνεις και τρέμω!». Λέει: «Τέλος πάντων. Αφού φοβάσαι τόσο πολύ, πάμε και δεν πειράζει, θα τα πούμε στο δρόμο!».

Όταν περάσανε λίγο του λέει ο Άγγελος: «Ξέρεις κάτι, κουμπάρε, ζέχασα το ραβδί μου εκεί στην πηγή που πήγαμε, και θέλω να πας να μου το φέρεις!». Όταν γύρισε, λέει, αυτός στην πηγή φρικίασε και φώναζε στον Άγγελο. Του λέει: «Δεν μπορώ να πάω κοντά! Δεν μπορώ να πάω κοντά!». «Γιατί;». Λέει:

«Γιατί εκεί έχει ένα πτώμα και σιχαίνομαι που το βλέπω και δεν μπορώ να πάω εκεί κοντά να πάρω το ραβδί σου! Να πας εσύ!». Λέει: «Ξέρεις ποιος είναι αυτό το πτώμα;». Λέει: «Όχι!». Λέει: «Είσαι εσύ! Εσύ είσαι και την ψυχή σου την έχω μαζί μου! Η ψυχή σου τώρα πετάει. Αλλά εκεί μέσα ήσounα τόσα χρόνια και φοβόσουν το θάνατο!».

Αυτές είναι ιστορίες της μητέρας μου παλιές, της Μαρίας Καλαφάτη, που τις άκουγε κι αυτή από τη μητέρα της.

7. Ο Χάρος κουμπάρος.

Αφήγηση: Ειρήνη Χατζηκοντού. Καταγραφή: Μενετές, 2004.

Ήτον ένας άνθρωπος φτωχός τσαι ήθελε να βαφτίσει το παιδί του τσαι δεν ήβρισκε καένα να το βαφτίσει, που ήτο φτωχός. Τσαι πήρε τους δρόμους τσαι συνάντησε το Χάρο. Τσαι του βάφτισεν ο Χάρος το παιδί.

Ύστερα ήχτισεν ένα σπίτι αυτός ο άνθρωπος τσαι πήε τσ' ήμπε μέσα τσαι κρύφτηκεν ετσει. Ήρτεν μια μέρα ο Χάρος. «Τσαι εγιά ήρτες, σύντεχνε;» του λέει. Ο Χάρος εκατάλαβε πως δεν ήθελε να ποθάνει.

«Έλα να πάμε πούετε (=κάπου)!». Τσαι πήασι. Ο Χάρος του λέει: «Εξέχασα τη(ν) ταμπατσέρα μου στο πηάι!», που καΐσα' να μπιτζού' νερό τσαι να φα'. Λέει: «Ετσει δεν έχει τίποτε, μόνο ένα βρωμερό σώμα!». Λέει: «Ετσειά μέσα ήσουν ιά (=δα)!». Δε(ν) τα κατάλαβε πως επέθανε τσαι πως επήε τσαι πήρε τη(ν) ψυχή του.

8. Μام και άτα.

Αφήγηση: Δημήτρης Πανάρετος. Καταγραφή: Πηγάδια, 2002.

Έρχεται, λέει, ο Χάρος να τονε πάρει. Λέει: «Εμένα θα πάρεις; Δεν έχει κανέναν άλλο να πάρεις;». Λέει: «Ήρθε η σειρά σου! Πάμε!».

Οπότε λέει: «Κάτσε μια στιγμή!». Και παίρνει έξω από την πόρτα δρόμο λοιπόν. Από πίσω ο Χάρος. Τρέχει ο γέρος, από πίσω ο Χάρος. Οπότε ξαφνικά μπουκάρει μέσα σ' ένα σχολικό λεωφορείο. Βγαίνουν σε ένα φαστροντάδικο να φάνε τα πιτσιρίκια, βγαίνει κι αυτός και κάνει το παιδάκι, παίρνει τα κουταλοπίρουνα. Έρχεται αοπάνω του, τον κοιτάει ο Χάρος. «Τι έγινε;», του λέει. «Μαμ! Μάμ!», κάνει ο γέρος. Και του κάνει ο Χάρος: «Άντε! Κάνε μام και μετά έλα να σε πάρω άτα!».

9. Ούτε γρα, ούτε νια.

Αφήγηση: Μαρία Καμαράτου. Καταγραφή: Πυλές, 1998.

Κάποτε σε μια άλωνα εχορεύασι γριές. Τσαι έρχεται κάποιος τσαι τως λέει: «Ο Χάρος έρχεται!».

Η μια που 'χε πιάσει στο(ν) κάβο λέει: «Ούτε γρα 'μαι να με γνοιάσει ούτε νια 'μαι να με γνοιάσει!».

10. Ο Άγιος Πέτρος.

Αφήγηση: Ρηγοπούλα Διακίδη. Καταγραφή: Πηγάδια, 1998.

Ο Άγιος Πέτρος κάποτε άνοιζε τη(ν) πόρτα του παραδείσου να μπει κάποιος αμαρτωλός γιατί τον λυπήθηκε γι' αυτά που του είπε.

Του έριξε τότε ο Θεός μια μεγάλη πέτρα να κουφαθεί, να μην ακούει πόνο και να μη συγκινείται.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΡΠΑΘΙΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ

- **Βασιλειάδου** Ζωή του Βασιλείου, έτος γέννησης 1925, Στ΄ Δημοτικού, αγρότισσα, Αρκάσα.
- **Γεργατσούλη** Σεβαστή του Ιωάννου, έτος γέννησης 1923, Στ΄ Δημοτικού, αγρότισσα, Απέρι.
- **Διακίδη** Ρηγοπούλα του Λογοθέτη, έτος γέννησης 1920, Α΄ Γυμνασίου, Απέρι - Βωλάδα.
- **Καμαράτου** Μαρία του Ανδρέα, έτος γέννησης 1922, Στ΄ Δημοτικού, οικιακά, Πυλές.
- **Λυτού** Ειρήνη του Ηλία, έτος γέννησης 1940, Στ΄ Δημοτικού, εστιατορας στην Αμερική, Βωλάδα.
- **Πανάρετος** Δημήτρης του Μιχαήλ, έτος γέννησης 1956, Στ΄ Δημοτικού, χρυσοχόος και μουσικός, Πηγάδια.
- **Ταλαράντα** Φωτεινή του Κωνσταντίνου, έτος γέννησης 1927, Γ΄ Δημοτικού, αγρότισσα - εργάτρια, Σπόα.
- **Τσαμπουνιέρης** Μηνάς του Ιωάννου, έτος γέννησης 1923, Δ΄ Δημοτικού, συνταξιούχος οδοσυντηρητής, Αρκάσα.
- **Χαλκιά** Σοφία του Νικολάου, έτος γέννησης 1930, Β΄ Δημοτικού, οικιακά, Απέρι.
- **Χατζηκοντού** Ειρήνη του Μηνά, έτος γέννησης 1921, Δ΄ Δημοτικού, οικιακά, Μενετές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελοπούλου Άννα – Μπρούσκου Αίγλη**, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 300-499*, Τεύχος Α΄, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1999.
- Αναγνωστόπουλος Β. Δ.**, *Τέχνη και τεχνική του παραμυθιού*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1997.
- Ανθοπούλου-Καρυώτη Βάνα**, *Παραμύθια του χθες για παιδιά του σήμερα. 27 παλιά θεσσαλικά παραμύθια*, πρόλογος Μαρούλα Κλιάφα, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2004.
- Bausinger Hermann**, *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας*, μετάφραση Μαριάνθη Καπλάνογλου - Αρετή Κοντογιώργη, επιμέλεια Μαριάνθη Καπλάνογλου, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2009.
- Γαλερίδης Γιάννης**, «Το πνεύμα του κλασικισμού», *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, Κυριακή 20 Απριλίου 2003 (Αφιέρωμα «Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών: Μια υπαίθρια γλυπτοθήκη»), σ. 14-17.
- Γεργατσούλης Βασίλης Ι.**, *Η λειτουργικότητα του ανεκδοτολογικού λόγου στην κοινωνία της Καρπάθου: Λαογραφικές προεκτάσεις*. Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2007.
- Γεργατσούλης Βασίλης Ι.**, «*“Η πήλινη πεθερά”*: Ένα καρπαθιακό ρεαλιστικό παραμύθι για μια ανορθόδοξη αντιμετώπιση του προβλήματος της ατεκνίας που προκαλείται από την αντρική στειρότητα», *Πρακτικά 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας «Κάρπαθος και Λαογραφία»*, επιμ. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Αθήνα 2008, σ. 307-325.
- Γεργατσούλης Βασίλης Ι.**, «*Ο Χάρος κουμπάρος: Οι κερκυραϊκές παραλλαγές ενός παραμυθιού*», *Πρακτικά Η΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Τόμος II Β, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, σ. 248-268.
- Grimm**, *Τα παραμύθια των αδελφών Γκριμμ*, τόμος Α΄, εισαγωγή Marthe Robert, μετάφραση Μαρία Αγγελίδου, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2006² (α΄ έκδοση 1995).
- Καβάφης Κ. Π.**, *Άπαντα τα ποιητικά*, επιμ. Μ. Φέξη, Εκδόσεις Μέρμηγκα, τόμος Α΄, (χ.χ).
- Καπλάνογλου Μαριάνθη**, *Κόκκινη κλωστή κλωσμένη. Λαϊκά παραμύθια και αφηγητές του Αιγαίου*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004.
- Κάσσαρης Χρ. – Σακελλαρίου Χ.**, «*Μυθοποιοί και μυθογράφοι*», *Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας*, Αφιέρωμα: Μύθοι και μυθοποιοί, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1987, σ. 49-58.
- Καψάλης Γεράσιμος**, «*Λαογραφικά εκ Μακεδονίας*», *Λαογραφία*, 6 (1917), σ. 452-537.

- Κυριακίδης** Στιλπ. Π., *Ελληνική Λαογραφία, Μέρος Α΄, Μνημεία του λόγου*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αρ. 8, εν Αθήναις 1965².
- Λελέκος** Μιχαήλ, *Επιδόρπιον*, τόμος Α΄, εκ του τυπογραφείου Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1888.
- Λυδάκη** Άννα, «Λέγουν πως περνά άγγελος...», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας «Κάρπαθος και Λαογραφία*», επιμ. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου – Επαρχείο Καρπάθου, Αθήνα 2003, σ. 357-386.
- Λυδάκης** Στέλιος, «Από το “Πενθούν Πνεύμα” στην “Κοιμωμένη”», *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, Κυριακή 20 Απριλίου 2003 (Αφιέρωμα «Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών: Μια υπαίθρια γλυπτοθήκη»), σ. 10-13.
- Μακρής** Μανόλης, *Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, Κέντρο Καρπαθιακών Ερευνών, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων αριθμ. 2, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2007.
- Μανωλακάκης** Εμμανουήλ, *Καρπαθιακά. Περιέχοντα την Τοπογραφίαν, Ιστορίαν, Περιγραφήν, Αρχαιολογίαν, Φυσικήν Κατάστασιν, Στατιστικήν, Τοπωνυμίας της Νήσου, Ήθη και Έθιμα, Ιδιώματα της γλώσσης, Λεξιλόγιον, δημοτικά άσματα και δημώδεις παροιμίας των κατοίκων αυτής*, εκ του Τυπογραφείου Α. Καλαράκη, εν Αθήναις 1896.
- Μερακλής** Μ. Γ. – **Βαρβούνης** Μ. Γ., *Τα παραμύθια της Σάμου. Κείμενα και σχόλια*, τόμος Α΄, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 2002.
- Μερακλής** Μ. Γ., *Έντεχνος λαϊκός λόγος. Κείμενα και κριτική νεοελληνικού λόγου*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.
- Μερακλής** Μ. Γ., «Σύμβολο χαρμολύπης», *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, Κυριακή 1 Απριλίου 2001 (Αφιέρωμα «Απρίλιος»), σ. 11.
- Μερακλής** Μ. Γ., «Σχόλια στα παραμύθια» στο βιβλίο της Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, *Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης*, Αθήνα 1976.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος** Μ. Γ., *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου, Ήτοι συλλογή απάντων των εκδιδομένων και ανεκδότων Καρπαθιακών τραγουδιών, μετά εισαγωγής περί της Καρπαθίας διαλέκτου*, Τύποις Π. Χαλκιοπούλου, Αθήναι 1928.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος** Μ. Γ., *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, τόμος Α΄, Αθήναι 1932.
- Μουσαίου-Μπουγιούκου** Καλλιόπη, *Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης*, Αθήνα 1976.
- Πολίτης** Νικόλαος Γ., *Παραδόσεις*, τόμος Β΄, Αθήνα 1904.
- Πολίτης** Νικόλαος Γ., «Τα κατά την τελευταίην», *Λαογραφικά Σύμμεικτα Γ΄*, Αθήναι 1931, σ. 323-362.

Προύσαλης Δημήτρης, *Παραμύθια του Κάτω Κόσμου*, Πρόλογος Άννα Αγγελοπούλου, Εκδόσεις Απόπειρα, Αθήνα 2007.

Röhrich Lutz, “*And They Are Still Living Happily Ever After*”. *Anthropology, Cultural History, and Interpretation of Fairy Tales*, Translated from the German by Paul Washbourne, Department of German and Russian, The University of Vermont, Burlington, Vermont 2008.

Σακέλλης Γιώργος, *Αναμνήσεις*, Έκδοση Αδελφότητας Απανταχού Ολυμπιτών Καρπάθου «Η Δήμητρα», Αθήνα 2005.

Σατανάς, «Ο κουμπάρος. (Αληθινό παραμύθι)», Κωνστ. Φ. Σκόκου, Εθνικόν Ημερολόγιον χρονολογικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1910, Εν Αθήναις 1910, σ. 78-79.

Uther Hans-Jörg, *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*, Academia Scientiarum Fennica (FF Communications 284-286), Helsinki 2004.

Φυτσίλης Βασίλης, «Ο Μπαρμπα-Γιαννούλης. Διήγημα», Ριζοσπάστης (Ενθετη έκδοση «7 Ημέρες Μαζί»), Κυριακή 2 Μαρτίου 2003, σ. 8.

Ψυχογιού Ελένη, «Γενέθλιες τελετουργίες ανθρώπων και θεών», Επτά Ημέρες της Καθημερινής, Κυριακή 2 Δεκεμβρίου 2001 (Αφιέρωμα «Δεκέμβριος»), σ. 10-11.

Ψυχογιού Ελένη, «Μαυρηγή» και Ελένη. *Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης. Χθόνια μυθολογία, νεκρικά δρώμενα και μοιρολόγια στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 24, Αθήνα 2008.

ΙΑ 842.

ΛΑ 1283.

ΛΑ 2301.

ΛΑ 2344.

ΛΦ 304.

ΛΦ 366.

ΛΦ 1635.

<http://el.wikiquote.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE...> (Ανασύρθηκε στις 27/02/2009).

<http://home.arcor.de/tsotsos47/istos/paroimies.htm> (αρ. 1069). (Ανασύρθηκε στις 27/02/2009).

<http://orthodoksi-pisti57.blogspot.com>. (Ανασύρθηκε στις 07/05/2010).

<http://www.pitt.edu/~dash/type0332.html>, σ. 2-3 («*Dr. Urssenbeck, Physician of Miracles and Death*»). (Ανασύρθηκε στις 22/04/2005).